

नलोदयकाव्यम्.

महामहोपाध्यायश्रीकालिदासमहाकविविरचितम्.

मैपिलश्रीमिहाकरमिश्रविरचितया सुबोधिण्याख्यया व्याख्यया
समलंकृतम्.

तदेतत्

हर्ययनदेशान्तर्गतमाजराग्रामनिवासिपंडितनन्दलालशास्त्रिभिः

संशोध्य परिष्कृतम् ।

सोऽयं ग्रन्थः

खेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर” मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाश्यमानीयत ।

संवत् १९५५, शके १८२०.

रजिस्टरी हक “श्रीवेङ्कटेश्वर” यन्त्रालये स्वार्धान रक्ता है ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नलोदयकाव्यम्

सुबोधिनीटीकासमेतम् ।

प्रथमोच्छ्वासः ।

श्रीमच्चन्द्रशेखराय नमो नमः ।

कंकणफणिराजमणिंदीपधिया वदनमारुतैरसकृत् ॥

निर्वोपयति कुमारे सगिरिसुतो जयाति सस्मितः शम्भुः ॥

नलोदयस्य सहसादुरुहस्य सुबोधिनीम् ॥

क्रियमाणस्य मे कुर्वद्गोऽस्तुशरणं शिवः ॥ २ ॥

तत्रभवान् कालिदास प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्ध-
कविप्रविवाताय श्रीहरणस्मरणरूपमद्भुतं भादौ निबध्नाति-

हृदयसदायादवतः पापाटव्यादुरासदाया

दवतः ॥ अरिसमुदायादातस्त्रिजग

न्यागाः स्मरणदायादवतः ॥ १ ॥

हृदयेति—हे हृदय अन्तःकरण यावत्त आदवात् ।

पञ्चम्यास्तासिल् । त्वं मा गा मा गच्छे । कथंभूतात् पापाट-
व्याः पापारण्यादुरासदाया दुःखेन सोढुं शक्यायाः दवतः

दवाग्नेः अरिसमुदार्याच्छेदुसमूहात्रिजगत्रैलोक्यं सदा अव-
 तः पालयतो रक्षतो वा । यद्वा कीदृशाद्यादवतः दुःसोढा या
 पापाटवी तस्या दवाग्नेरिति रूपकम् । । पुनः कीदृशात्
 अरिसमूहात्रैलोक्यमवत इति । पुनः कीदृशात् स्मरेण कामे-
 नदायादवतः पुत्रवतः “दायादौ सुतबान्धवौ” इत्यमरः
 अस्मिन्काव्य आर्यागीतिश्छन्दः ॥ १ ॥

योऽजनिनागोपीतश्चचारयोबल्लवाङ्गनागो
 पीतः ॥ भूर्येनाऽगोपीतःकंसाद्योद्वेषमे
 वनागोपीतः ॥ २ ॥

य इति—यः ना पुरुषः गोपीतः यशोदातः अगोपीतो देव-
 कीतो वाऽजनि जातः । यः बल्लवा आभीरास्तेषामङ्गनास्ता-
 सां गोभिर्नैत्रैः पीतः सन् सादरमवलोकितः सन् चचार ।
 “दिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रियां पुंसि गौः” इत्य-
 मरः । येन भूरगोपि अरक्षि । यः कंसाद्वेषमेव इतः प्राप्तः ।
 येन नागोपि कालियः कुदल्यापीडोपि वा इतः दूरीकृतः ।
 यद्वा । इतोऽस्मात्कंसाद्योद्वेषः, कंसालं न । अपि तु आगोपि
 अपराधमपि इतः प्राप्तः ॥ २ ॥

यदरिपुसन्नामानस्थितयोयत्रुन्नमुदलसन्ना
 मानः ॥ यत्रससन्नामानस्युर्भवभाजश्चप
 ठितसन्नामानः ॥ ३ ॥

यदरिप्विति-यस्याऽरिपु मानस्थितयोऽभिमानाद्यवस्थाना-

नीत्यर्थः । यद्वा मानश्चित्तसमुन्नतिः स्थितिर्मर्यादा । मानश्च
स्थितयश्चेति द्वन्द्वः । सन्ना अवसन्ना जाता इत्यर्थः । नाम
सम्भावनायाम् । अनः शकटं येन नुन्नं प्रेरितं सत् उदल-
सत् चचालेत्यर्थः । यत्र कृष्णे ससन्नामाः नमनं नामः
संश्वासौ नामश्चेति सन्नामः सन्नामेन सह वर्तमानाः
ससन्नामाः । कृतसम्यङ्नतयः सांसारिका न स्युः ।
कीदृशाः पठितसन्नामानः । सन्ति च तानि नामानि च
पठितानि वारं वारं गृहीतानि सन्नामानि गोविन्दादीनि
यैस्ते पठितसन्नामानः । यद्वा । यस्मिन्मा लक्ष्मीः ससन्ना
संनिकटा । “समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत्” इत्यमरः ।
तेनाऽदूरदेशान्तरवर्तित्वविशिष्टा समीपस्थितेति यावत् ।
आसन्न इति आडुपसर्गसहितः । अयं निरुपसर्गः । च
पुनः पठितसन्नामानो भवभाजो न स्युः ॥ ३ ॥

समनिन्दानवनाशं जनताऽलिकुलं यथैव दा-
नवनाशम् ॥ द्विरदादानवनाशं जगच्चलभ-
ते यतः सदाऽनवनाशम् ॥ ४ ॥

समेति-जनता जनसमूहः यतो राज्ञः शं कल्याणं लभते
प्राप्नोति । च पुनः जगत् दानवानां दैत्यानां नाशं मृत्युं
यतो लभते । कीदृशः जनता समनिन्दानवना । पुस्तुतौ
धातोर्युटि नवनं स्तुति । निन्दन् नवनं च निन्दानवने
समे निन्दानवने यस्या सा । कीदृशं सदा अनवनाशं

अवनं रक्षणं तस्य आशाऽवननाशा न विद्यते अवननाशा
यस्य तत् अवननाशम् । यथा अलिकुलं कर्तृहस्तिसका-
शादानवननाशं प्राप्नोति दानवनं दानजलं तस्य आशनम्
आशस्तं प्रातराशं सायमाशंच तद्वत् ॥ ४ ॥

कुलकम्—अस्तिसराजानीतेरामाख्यो यो
गतीः पराजानीते ॥ यस्य रराजानीते
रत्नानि जनाकुले धराजानीते ॥ ५ ॥

अस्तीति—स रामाख्यो राजास्तीत्यन्वयः । रामो भि-
रामः सुन्दर इति यावत् । आख्या नाम यस्य सः । यः
नीतेर्नयस्य परा उत्कृष्टा गतीः जानीते जानाति । अनीतेः
इतिरहिततया । हेतौ पञ्चमी । यस्य कुले सति । राज्यं
कुर्वति सतीति शेषः । जनः रराज सुखी बभूव । यद्वा । कीदृ-
शस्य यस्य अनीतेः इतिरहितस्य ईतयोऽतिवृष्ट्यादयः ।
कीदृशे कुले धराजानि भूम्युत्पन्नानि रत्नानि इति प्राप्ते ॥ ५ ॥

यः सेनानावाऽरिप्रकरनदीः शरमयंधुनाना
वारि—॥ अतरन्नानाऽवारिव्यसनैर्यद्भुवि
वनंचनानावारि ॥ ६ ॥

यइति—यः सेनानावा सैन्यनौक्या अरिप्रकरनदीः
अनुसेमूहनदीरतरत् तीर्णवान् । कीदृशीर्नदीः शरमयं
बाणमयं वारि धुनानाः कम्पयमानाः । यद्भुवि ना पुरुषः ।

व्यसनैर्न अवारि इति काकुः । अपि तु वारित एव । च पुनः
यस्य वनं नानावारि नानागजबन्धनयुक्तम् । “वारि तु
गजबन्धनी” इत्यमरः ॥ ६ ॥

अपियोदायादायक्षयप्रदोऽहसिसतांयदा
यादायः ॥ कर्माऽऽदायाऽऽदायश्रियो
ब्धिरधिराजऽमसिगदायादायः ॥ ७ ॥

अपीति—यः अहसि पापे जाते दायादाय पुत्रायाऽपि
क्षयप्रदः नाशकर्त्ता । यदायाः यस्य आया धनागमनानि
सतां दायः न्यायप्राप्तो भागः । पुनश्च यः अधिराजं राजा-
नमधिकृत्य कर्म आदाय आदाय श्रियः अब्धिः । कीदृशः
असिगदायादाः असिश्च खड्गः गदा च असिगदे यादांसि
जलजन्तवो यत्र स तथा ॥ ७ ॥

अविदूराजादित्याकृताऽल्पभेदैवभूःसरा
जादित्या ॥ येनसराजादित्यात्रिदिवात्सं-
युक्तशत्रुराजा दित्या ॥ ८ ॥

अवीति—येन भूः त्रिदिवात्स्वर्गादल्पभेदैव कृता । की-
दृशी भूः । अविदूराजा अविदूरे निकटे अर्जौ विष्णुहरो
यस्याः सा तथा । कीदृशात्रिदिवात् । अदित्या देवमात्रा वि-
शिष्टात् । विशेषणे तृतीया । पुनर्भूः कीदृशी सराजादि-
त्या दिताय च्छेदाय हिताः दित्याः न दित्याः अदित्याः

साधव इति यावत् । राजसु क्षत्रियेषु अदित्याः राजादि-
 त्यास्तेन सह वर्तमाना सा तथा सक्षत्रियश्रेष्ठेत्यर्थः ।
 अथवा राजादित्यनामा नलभ्राता तेन सहवर्तमाना । यद्वा
 राज्ञां मध्ये आदित्यो राजादित्यस्तेन युक्तेत्यर्थः । पुनः
 कीदृशात्रिदिवात् । सराजादित्यात् । राजा चन्द्रः राजा
 च आदित्यश्च राजादित्यौ ताभ्यां सह वर्तमानात् । येन
 कीदृशेन दित्यासंयुक्तशत्रुराजा दितिर्दानमवखण्डन
 मिति यावत् । दो अवखण्डने । तथा संयुक्तः शत्रुराट्
 यस्य स तथा तेन सखण्डनशत्रुणेत्यर्थः ॥ ८ ॥

खलसेनानाऽवेद्यः स्वांहोब्धौ भुवि च यस्य
 नानावेद्यः ॥ स्निग्धजनानाऽऽवेद्य प्रयतेऽ
 स्य सुकाव्यविरचनानावेद्य ॥ ९ ॥

खलेति—स्निग्धजनान् आवेद्य निवेद्य स्वांहोब्धौ स्व-
 कीयं यदंहः पापं तदेव अब्धिस्तत्र सुष्ठु यत्काव्यं तस्य
 रचना सैव नौनौका तस्यैयस्य रामाख्यस्य अद्य इदानीं
 प्रयते यत्नं कुर्वे । यस्य कस्य यः खलसेना दुष्टसैन्यं न अवेत्
 न रक्षेत् । च पुनर्यस्य भुवि संसारे नानावेद्यः नानाप्रका-
 रिका यज्ञभूमिमण्डपपदेशाः स्मृति ॥ ९ ॥

अथनिजराज्यन्तेनशशासिनलेनशत्रुरा
 ज्यन्तेन ॥ येनाराज्यन्तेनश्रियादिशो
 यस्यविहतिराऽऽज्यन्ते न ॥ १० ॥

अथेति—तेन नलेन निजराज्यं प्राशासि शासितम् । कीदृ-
शेन शत्रुराज्यन्तेन शत्रूणां राज्याः शत्रुश्रेण्याः अन्तेन
मृत्युना येन दिशः अराज्यन्त । अशोभन्त कीदृशेन इन-
श्रिया इनवत् सूर्यवत् श्रीः शोभा यस्य स तथा तेन । यस्य
च आज्यन्ते आजिर्युद्धं तस्य अन्ते मध्ये विहतिर्न सर्वत्र
जय एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

मूर्तिमारसमानां यो दधदायुस्सहस्रमार-
समानाम् ॥ रुद्रकुमारसमानामजयद्वि-
पतां पङ्क्तिमारसमानाम् ॥ ११ ॥

मूर्तिमिति—यः समानां वर्षाणां सहस्रमायुः आर प्राप । ऋ
प्रापणे धातोः परोक्षायाम् आर । किं कुर्वन् मारसमानां का-
मतुल्यां मूर्तिमाकारं दधत् धारयन् । यश्च द्विपतां शत्रूणां
पङ्क्तिं श्रेणीमजयजितवान् । कीदृशीम् रुद्रकुमारसमानां
रुद्रकुमारः कार्तिकेयस्तद्वत्समानां मानेन सह वर्त्तमानाम् ।
पुनः कीदृशीम् आरसमानां शब्दायमानाम् ॥ ११ ॥

साश्वनियामानयतः श्रेष्ठा विद्यास्तदाश्रया
मानयतः ॥ अधिकायामानयतः शत्रा
ऽवपियस्यधीर्दयाऽऽमानयतः ॥ १२ ॥

साश्वेति—तदाश्रयास्तस्य नलस्याश्रया ऋतुपर्णप्रभृत-
यः यतो नलात् श्रेष्ठाः नमन्तीत्यध्याहार्यम् । कीदृशात्

नियमं नियमः अन्यनियमेन सह कर्तव्यताः त्रिधाः यन्त्र-
यतः जानतः । नियमो नियमो यत्नः इत्यमरः । यन्त्र-
लक्ष्मीः नयनः नोदितः अत्रिकाया अत्रिक आयो अस्मा-
त्ता । कीदृशस्य अत्रावपि दयान् जानयतः कुर्वतो वी-
त्रिधां सागदितेति शेषः ॥ १२ ॥

अहितानाऽऽमायस्यत्रातायः शरणगामि-
नामायस्य ॥ गतनानामायस्यश्रुतः पि-
ता वीरस्मिननामायस्य ॥ १३ ॥

अहितेति॥ यो नन्दः शरणगामिनां शरणगमनां नाम्नाय-
स्योद्यमं कृत्वा त्राता गतिता च पुनः आयस्य वनामपस्य ।
यस्य च वीरस्मिनेनामा पिता श्रुतो विख्यातः । कीदृशस्य
गतां नानामायाः यस्यामो तस्याऽऽयस्येति यदु प्रयत्ने
धातोः क्त्वायां ल्यपि ॥ १३ ॥

भुव्यज्जनोदन्तेन द्विपतां मयशांसि शोभ-
नोदन्तेन ॥ नीतानोदन्तेन क्षितिऽमभजन्त-
ऽहितदन्तिनोदन्तेन ॥ १४ ॥

भुवति-स नन्दः भुतिः दृष्टिव्यां द्विपतां शत्रूणामन्तेन
नाशेन यशांसि जननोद्विस्तारयामास । च पुनः नोदन् नोदः
प्रेरणमिति यावत् । येन नोदं नीता अहितदन्तिनः शत्रु-
दन्तिनो दन्तेन क्षितिमभजन्मृता इत्यर्थः । कीदृशेन शोभ-

नोदन्तेन शोभन उदन्तो वार्त्ता यस्याऽसौ स तेन । “वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्” इत्यमरः । नुद प्रेरण इति धातोर्नोदः ॥ १४ ॥

सचिवगिरागोपायन्नलः स पृथिवीं निरस्त
रागोपायम् ॥ शत्रोराऽगोपायं नीत्वाने
मुर्महत्तरा गोपा यम् ॥ १५ ॥

सचिवेति—स नलः निरस्तरागोपायं यथा स्यात्तथा सचिवगिरा मन्त्रिवाक्येन पृथिवीमगोपायत् अरक्षत् । रागस्योपायः रोगोपायः व्यसनमिति यावत् । निरस्तो रागोपायो यस्यां क्रियायां तत्तादृशम् । महत्तरा गोपा आगोपा यं नीत्वा यं नेमुर्नमश्चकुरित्यर्थः गां पृथ्वीं पान्ति ते गोपा राजानः । आगोपायम् आगसः अपराधस्यापायो नाशस्तम् । गोपाः कीदृशाः शत्रोर्मध्ये महत्तराः श्रेष्ठाः । अगोपायदिति गुण रक्षणे धातोः । “आगोऽपराधो मन्तुश्च” इत्यमरः । “दिङ्नेत्रघृणिभूजले” इत्याद्यमरः । नेमुरिति णमु प्रह्वत्वे धातोर्लिटि बहुवचनम् ॥ १५ ॥

योऽदम्भीमान्याऽऽश्रिधिकोऽथरिपुर्यमे
त्यभीमान्यायात् ॥ वैदभीमान्यायात्रि
जगतिकन्यावभूवभीमान्यायात् ॥ १६ ॥

योऽदम्भीति-भीमान्यायात् भीमभूपालाद्वैदभी कन्या

बभूव जाता । अननम् आनः आनोस्यास्तीत्यानी आनी
 जीवितवान् आयो यस्य निरंतरं धनागमवानित्यर्थः ।
 राजेति यावत् । भीमश्चासावान्यायश्चेति भीमान्यायस्त-
 स्मात् । वैदर्भी कीदृशी या त्रिजगति मान्या पूज्या ।
 स को भीमः योऽदम्भी दम्भरहितः । पुनः कीदृशः आया-
 द्धनवृद्धेर्हेतोर्मानी अभिमानी । अथ अधिको रिपुः
 शत्रुर्यमेत्य यन्निकटे आगत्य भीमान् भीतः सन् यायात्
 प्रपलाय्य गच्छेत् । “भीतिर्भीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः ।
 भीमान् मतुप् । यायादिति या प्रापणे धातोः । यत्तु भीमा-
 न्यायादित्यत्र भीमादिति पञ्चमी प्रकल्प्य न्यायात्
 न्यायेन कन्या बभूवेति व्याचक्षते । तत्र सन्धौ सति नकार-
 द्वित्वं तेन यमकत्वहानिरिति तच्चिन्त्यम् ॥ १६ ॥

महिततमारम्भाभिर्दमयन्तीसदृगुमारमा
 रम्भाभिः ॥ दधतीमारम्भाभिर्ववृधेसोरुद्ध
 येसमारम्भाभिः ॥ १७ ॥

महितेति—दमयन्ती ववृधे वृद्धिं प्राप्ता युवतिर्वभूवेत्य-
 र्थः । कीदृशी । उमारमारम्भाभिः सदृक् सदृशी । उमा
 पार्वती रमा लक्ष्मीः रम्भाऽप्सरोभेदस्ताभिरुमारमार-
 म्भाभिः । कीदृशीभिः । महिततमारम्भाभिः प्रकृष्टो
 महितो महिततमः पूजिततम इति यावत् । महिततम
 आरम्भो यासां तास्तादृश्यस्ताभिः । पुनः कीदृशी भा-

भिः कान्तिभिर्मरिं कन्दर्पं दधतो धारयन्ती । पुनः
कीदृशी ऊरुद्वये रम्भाभिः कदलीभिः समा ॥ १७ ॥

युग्मम्-सारत्ननारीणानलःश्रियामजनि

निलयननारीणाम् ॥ यस्याऽनन्नाऽरीणां

मरुभुवमापद्धटाऽवनननाऽरीणाम् ॥ १८ ॥

तेति-सा दमयन्ती नारीणां मध्ये रत्नं श्रेष्ठमजनि
जाता । नलश्च नारीणां मनुष्यसम्बन्धिनीनां श्रियां का-
न्तीतां निलयनं गृहमजनि । नरस्येयं नारी । यस्य चारीणां
घटा मरुभुवमापत् प्राप । अवनं नापदिति पूर्वेणैवाऽ-
न्वयः । मरुभुवं कथंभूताम् आरीणां शून्यां धिक्कृतां वा ॥
अरीणां घटा कीदृशी, अनन्ना न विद्यते अन्नं यस्याः सा
अनन्ना "अवरीणो धिक्कृतश्च" इत्यमरः ॥ १८ ॥

चकमेसाराजन्यश्रेष्ठतन्तासतेजसाराज

न्यः ॥ आत्तविसाराजन्यश्रियोऽधितय

याजिताःससाराजन्यः ॥ १९ ॥

चकम इति-सा दमयन्ती तं राजन्यश्रेष्ठं क्षत्रियोत्तमं
चकमे कामितवती । स च नलस्तां चकमे इति पूर्वेणैवा-
न्वयः । तेजसा राजन् दीप्तिं कुर्वन् । येन जन्यश्रियो युद्ध-
लक्ष्म्यः अधित प्राप्ताः । कीदृश्यः आत्तविसाराः विसर-
णं विसारः विस्तार इति यावत् । आत्तो गृहीतो विस्तारो
याभिस्ताः । यथा दमयन्त्या जन्यो बध्वो जिताः । कीदृश्यः

ससाराः सौन्दर्यसहिताः । “सारः स्थिरांशे सौन्दर्ये” इति
धरणिः । “युद्धमायोधनं जन्यम्” “समाः सुधाजनीवध्वः”
इति चाऽस्मरः ॥ १९ ॥

नाऽऽर्त्तिर्नोद्यानेन प्रभाविहीनेन शोभनोद्या-
नेन ॥ स्मरजानोऽद्याऽनेन स्फुटमिति ग-
तिमिहनलोऽतनोद्यानेन ॥ २० ॥

नार्त्तिरिति—नलः इति हेतोरिह वने स्फुटं यथा स्यादेवं
यानेनाश्वेन गतिं गमनमतनोदकरोत् । इति किम् । अने-
न शोभनोद्यानेन सुन्दरक्रीडावनेनाद्य इदानीं नोऽस्माकं
स्मरजा कामोत्पन्ना आर्त्तिः पीडा न नोद्येति । अपि तु नो-
द्यैव नाशनीयैवेत्यर्थः ॥ कीदृशेन ॥ इनप्रभाविहीनेन इनः
सूर्यस्तस्य या प्रभा किरणस्तेन विहीनेन रहितेन ॥ २० ॥

सोऽहितहन्तापततः कांश्चिदपश्यद्विताय
हन्ताऽऽपततः ॥ सस्नेहंतापततस्तान्यद-
मीतोषमावहन्ताऽऽपततः ॥ २१ ॥

सोहितेति—अहितानां शत्रूणां हन्ता नाशकः स नलः
हन्त हर्षे कांश्चित्पततः पक्षिणोऽपश्यदद्राक्षीत् । कीदृशान्
पततः द्विताय सुखदानाय आपततः आगच्छतः । कीदृशः
सः तापततः तापेन ततो व्याप्तः कामज्वरपीडित इत्य-
र्थः ॥ यद्यस्माद्धेतोरमी पतत्रिणो हंसास्तोषं सन्तोषमाव-

हन्त अकुर्वन्त ततो हेतोः सस्नेहं स्नेहपूर्वकं यथा स्यात्तथा
सौम्यं नलस्तान् हंसानाप प्राप जग्राहेति यावत् ॥ २१ ॥

तन्तरसारसमानः सविहङ्गगणोऽब्रवीत्ससा
रसमानः ॥ गतर्हिसारसमानस्तुदलभ्यो
निष्क्रयः स्वसारसमानः ॥ २२ ॥

तन्तरसेति—रसमानः शब्दायमानः ससारसमानः सार-
सैः पक्षिविशेषैः कृतो यो मानोऽभिमानस्तेन सहितः सवि-
हङ्गगणो हंससमूहस्तरसा वेगेन तं नलमब्रवीदवदत् । तदे-
वाह । हे गतर्हिसारस गतः हंसाया रसः प्रीतिर्यस्य स
तत्संबुद्धिः । नोस्मान्मातुद मापीडय । त्वया स्वस्य सारः
सामर्थ्यादी रूपादिर्वा तत्तुल्यः निष्क्रयो लभ्यः प्राप्यः ।
अस्मत्त इति शेषः ॥ २२ ॥

त्वंऽपकेत्वङ्गत्वादधिको भैम्याः स्तुमोऽन्ति
केत्वङ्गत्वा ॥ सातेङ्गेत्वङ्गत्वाऽऽसक्ता लल
तत्सकाशकेलंगत्वा ॥ २३ ॥

त्वमिति—हे अंग नल तु पुनस्त्वं अपकेत्वङ्गत्वात् अप-
केतोः कामस्याङ्गं तस्य भावस्तस्मादधिको नलः कामश-
रीरतोऽप्यधिकः सुन्दर इति यावत् । इति भैम्या अन्तिके
निकटे त्वा त्वां स्तुमः स्तोप्यामः । सा भैमी तेऽङ्गे कोडे
तु पुनः अङ्ग तु राजतु । अगिर्गत्यर्थः । कथंभूता आसक्ता

त्वं तत्संकाशके दमयन्तीनिकटे । स्वार्थे कः । गत्वा
कीडां कुरु ॥ २३ ॥

इतिहंसारामायानिकटंयामयकृतेवसारा
माया ॥ जग्मुःसारामायाजगदुश्चाऽऽ
लीभिरभिससारामाया ॥ २४ ॥

इतीति—हंसाः सारामाया आरामेण सह वर्तमाना
मा तस्याः सारामायाः रामाया भैम्या निकटं समीपं जग्मुर्य-
युः । च पुनः इति वक्ष्यमाणमूचुः । या मयेन दैत्यशि-
ल्पिना कृता सारा उत्कृष्टा मायेव या आलीभिः सखीभिः
अमा सह अभिससार गतिमकरोत् । “अमा सह समीपे च”
इत्यमरः ॥ २४ ॥

श्रीसङ्काशाऽस्यऽस्यत्वंभैमिनलस्यशशिनि
काशास्यस्य ॥ अरिलोकाशास्यस्ययदि
भार्यास्याःकुमारिकाऽऽशास्यस्य ॥ २५ ॥

श्रीति—हेभैमि त्वं यद्यस्य नलस्य भार्या स्याः भवेस्तर्हि
श्रीसंकाशाऽसि लक्ष्मीतुल्यासि । श्रीवत्संकाशते शोभत
इति सा । कीदृशस्य नलस्य । शशिना निकाशं तुल्यमास्त्वं
वदनं यस्यासौ तस्य । एवमरिलोकानां या आशा क्व
ञ्छा तामस्यति नाशयतीति सः तस्य । एवं कुमारिकदंशः
स्यस्य कुमारिकाभिरपरिणीताभिः स्त्रीभिराहृत
वाञ्छितस्य ॥ २५ ॥

इति हांसेनोदितया गणेन भैम्यामुदारसेनो
दितया ॥ न बभासे नोदितया स्मरेण स
पुनर्नलौकसेनोदितया ॥ २६ ॥

इतीति—इत्युक्तक्रमेण हांसेन गणेन हंससार्थेन उदित-
योक्तया मुदा आनन्देन हेतुना रसे शृङ्गारे नोदितया प्रेरि-
तया स्मरेण कामेन उदितया उदयं प्राप्तया युवत्येति
यावत् । एतादृश्या भैम्या न बभासे इति न । अपि तु ब-
भासे । पुनस्तथा भैम्या स हंसगणो नलौकसे नलगृहाय
अनोदि प्रेषितः ॥ २६ ॥

ताबहुधावायस्यः श्रेण्यः पुनरस्यसन्निधा
वायस्य ॥ तांचनिधावायस्यव्यनुवंस्तुल
नायनविबुधावायस्य ॥ २७ ॥

ताइति—च पुनस्ता वायस्यः हंसश्रेण्यः वयसां पक्षिणा-
मिमाः वायस्यो हंसपङ्क्तयोऽस्य नलस्य संनिधौ समीपे
आयस्यागत्य तां भैमी बहुधा नानाप्रकारेण व्यनुवन् अस्तु-
वन् तुष्टुवुरिति यावत् । किंभूते संनिधौ । आयस्य धना-
निधौ आकरे आश्रये वा । अस्य कस्य यस्य तुलना-
अपि देवा अपि न भवन्ति । वाशब्दोऽयार्थकः २७

इतिसविनामानितया जह्रे भैम्या नलोऽपि
नामानितया ॥ स्वास्थ्यं नामानितया

शिश्येचविचिन्त्यतस्यनाऽमानितया ॥ २

इतीति—इत्यनेन प्रकारेण विना हंसेन मानितया
तया कृतस्तुत्येति यावत् । नाम सम्भावनायाम् ।
सुखमानितयाऽप्राप्तया तया भैम्या धीरोपि नलः जह्ने हत-
वशीकृत इतियावत् ॥ च पुनस्तस्य नलस्य
विचिन्त्य नलनैषधेत्यादि चिन्तयित्वा शिश्ये सुप्तम् ।
कीदृक् नलः अमानितया न उपलक्षितः मानिनो भावो
मानिता तस्या अभावोऽमानिता तया न उपलक्षितः अभि-
मानयुक्त इति भावः ॥ २८ ॥

युग्मम्—अथससमुद्रागस्यक्षमान्तस्याऽलङ्क-
कृतेःसमुद्रागस्य ॥ यौवनमुद्रागस्यस्वसु-
तारत्नस्य सादमुद्रागस्य ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा
राजातनुतस्वयंवरं विधिवदिन्दिराजातनु-
तः ॥ यस्यजराजातनुतःपृथग्व्यथाऽसौ
जनाद्राजास्तनुतः ॥ ३० ॥

अथेति—दृष्ट्वेति—अथानन्तरं समुद्रश्च अगश्च समुद्रागौ
ताभ्यां सहितस्य क्षमान्तस्य पृथ्वीपर्य्यतस्यालङ्कृतेरलङ्का-
रभूतस्य समुद्रागस्य मुदमानन्दं राति ददातीति मुद्रः मुद्र-
श्चासावगश्च स तेन सह वर्त्तते इति तादृशस्य। यद्वा राजा की-
दृशः समुत्सदृषः द्राग्झाटिति अस्य। सुतारत्नस्मेत्यर्थः। यद्वा

मुञ्च रागोऽनुरागः स च मुद्रागौ ताभ्यां सहितस्य । एवं यौ-
वनमुद्रा स्तनोद्रेकादिचिह्नं तद्वस्य प्राप्तस्य । एवम् उद्रागस्य
उत्तुद्रतो रागोऽनङ्गरागः पीडा वा यस्य तस्य । “रागो मत्सरे
लोहितादिषु । केशादावनुरागे च गान्धारादौ” इति मेदिनी ॥
स्वसुतारत्रस्य सादम् अवसादं कामजदुःखं दृष्ट्वेति द्विती-
येनाऽन्वयः । असौ राजा भीमः स्वयंवरं विधिवदनुतां करो-
त् । यो राजा अतनुतः महतो जनात् मनुष्यात् रराज
शुशुभे । यस्य तनुतो देहात् जराजा जरोत्पन्ना व्यथा
पृथक् भिन्ना बहुमध्ये सुन्दरो युवा चेति भावः । कीदृशो
राजा इन्दिराजातनुतः इन्दिरा लक्ष्मीस्तस्याः सकाशा-
ज्जातो यः कामस्तेन नुतः स्तुतः कामाधिकसुन्दर इति
यावत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

तंहासेनाऽऽपाऽऽलिः स्वयंवरं क्षितिभुजां स-
सेनापालिः ॥ नवमासेनापालिः स्रगेपुयैः
शिरसियारसेनापालि ॥ ३१ ॥

तमिति—क्षितिभुजां राज्ञाम् आलिः पङ्क्तिर्हासेन हर्षादिना
तं दमयन्त्याः स्वयंवरमाप प्राप । यद्वा कीदृशी आलिः ससे-
नापालिः सेनापालयः सेनान्यस्तद्युक्ता सा । स्रक् माला एषु
राजसु न वभासे इति काकुः । अपि तु शुशुभे इत्यर्थः ।
सा का या स्रक् माला तैः राजभिः शिरसि रसेन स्नेहेन
अपालि अरक्षि धृतेत्यर्थः । किंभूता स्रक् नापालिः अपगता

अलयो यस्याः सा अपालिः न अपालिः नापालिः सभ्रमरे
त्यर्थः । तेषां शिरःसु इन्द्रनीलादिमणिमत्तया भृङ्गाभावेपि
भृङ्गवत्तया माला शोभते स्मेति ध्वनिः ॥ ३१ ॥

तांगांसेनाराजिःस्वर्गसदायैःसदारसेनाऽ
राजि ॥ आयासेनाऽऽराऽऽजिक्षयित
रिपौचलतिविबुधसेनाराजि ॥ ३२ ॥

तामिति—आजिक्षयितरिपौ आजौ संग्रामे क्षयिता ना-
शिता रिपवः शत्रवो येन सः तस्मिन् । विबुधसेनाराजि
विबुधा देवास्तेषां या सेना तस्या राट् सः तस्मिन्निन्द्रे
चलति सति । स्वर्गसदां देवानां सेनाराजिः सेनापङ्क्तिराया-
सेन श्रमेण तां गां विदर्भदेशोपलक्षितां भुवम् आरं प्राप ।
यैः स्वर्गसद्भिः सदा सर्वदा रसेन रागेण भैम्यनुरागेण अरा-
जि शोभितम् ॥ ३२ ॥

सोऽथपरमहस्तेनप्रापिनलेनोत्सवःपरम-
हस्तेनः ॥ स्फुरितपरमहस्तेनप्रबभौरवि
णेवतत्पुरंपरमहस्तेनः ॥ ३३ ॥

सोथेति—अथाऽनन्तरं परमहस्तेन परम उत्कृष्टो हस्तः
करो यस्य सः तेन आजानुलम्बितभुजेनेत्यर्थः । स स्वयं-
वरः प्रापि प्राप्तः । कथंभूतः स्वयंवरः परमहस्तेनः परेषां
महाः परमहास्तेषां स्तेनस्तस्करः । महउत्सवः । परमुत्कृष्टं
तत्पुरं भीमनगरं तेन नलेन प्रबभौ शुशुभे । केन किमिव ।

स्फुरितं परमहस्तेन । स्फुरिताः परमा उत्कृष्टा हस्ताः
किरणाः यस्य तेन रविणा अहः दिनमिव ॥ ३३ ॥

क्षितलसन्नालीकान् अहितेषु मुखेन्दुतुलितस-
न्नालीकान् ॥ राज्ञः सन्नालीकान् कान्तिर्विबु-
धांश्चनाहसन्नालीकान् ॥ ३४ ॥

क्षितेति—नाली नलस्येयं नाली कान्तिः कान् राज्ञो
नृपान् च पुनः कान् विबुधान्नाहसदपि तु सर्वानिव ।
कीदृशान् अहितेषु शत्रुषु क्षितलसन्नालीकान् क्षिताः प्रेरि-
ताः लसन्तो दीप्यमाना नालीका बाणविशेषा यैस्तान् ।
एवं मुखेन्दुतुलितसन्नालीकान् मुखेन्दुभिस्तुलितानि सन्ति
समीचीनानि नालीकानि पद्मानि यैस्तान् । एवं सन्नाली-
कान् सन्नमपगतमलीकं कपटादि येषां ते तान् । पद्मल
विशरणगन्त्यवसादनेपूतः ॥ ३४ ॥

अजनिजलापास्यन्तं स्वयं शोऽनिजकं महः
कलाऽपास्यन्तम् ॥ शत्रुकलापास्यन्तं प्रे-
क्ष्य नलं सुरततिः कलापास्यन्तम् ॥ ३५ ॥

अजनीति—सुरततिर्देवपङ्क्तिस्तं नलं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा जला
जडा किं कर्तव्यतामूढा जातेत्यर्थः । डलयोरभेदात् । की-
दृशं नलम् । स्वीयं यशः पास्यन्तं रक्षन्तम् । अनिजकम-
स्वकीयं महस्तेजः प्रभुत्वमपास्यन्तमरक्षन्तम् । यद्वा निजकं
स्वकीयं महस्तेजः अपास्यन्तं दूरतोऽपसारयन्तमित्यर्थः ॥

एवं शत्रुकलापाऽस्यन्तं शत्रूणां कलापाः समूहास्तानस्य-
ति क्षिपतीति सः तम् । अथवा अस्यन्तः असिना अन्तो
एतादृशः शत्रुकलापो यस्य । एवं कलापास्यं कलां
ति कलापश्चन्द्रस्तत्सदृशमुखम् । “कलापो भूषणे बर्हे
णीरे संहतेऽपि च” इत्यमरः ॥ ३५ ॥

स्वर्निलयानामनलङ्कृतमपि जेतुं ततिः श्रि-
यानामनलम् ॥ यमजेयानामनलं प्रोचे
शक्रस्तमरिचयानाऽऽमनलम् ॥ ३६ ॥

स्वरिति—शक्र इन्द्रः तं नलं प्रोचे उवाचानाम सम्भावना-
याम् । तं कं यमनलङ्कृतमप्यलङ्काररहितमपि नलं स्व-
र्निलयानां देवानां ततिः श्रेणिः श्रिया शोभया जेतुं तिर-
स्कृतुं मनलं न अलं समर्था । किंभूतं नलम् अजेयानामन्यै-
र्जेतुमशक्यानामरिचयानां शत्रुयूथानामनलमग्निं दाहक-
त्वात् ॥ ३६ ॥

वदकामायासन्नस्त्वं भैम्यै यद्गुणाः श्रमाया
ऽऽसन्नः ॥ श्रेष्ठतमायाऽऽसन्नस्त्वं न्दुष्टान

तु जनः स्वमायासन्नः ॥ ३७ ॥

वदेति—हे नल त्वं तस्यै भैम्यै नोऽस्माकं कामायासं
कामेन कृतो य आयासस्तं वद त्वत्कृते देवान्कामः पीड-
यतीति भावः । तस्यै कस्यै यद्गुणाः यस्याः गुणाः नोऽस्मा-
कं श्रमाय खेदाय आसन् अभूवन् । शमायेति पाठे शान्त्यै

इत्यर्थः । अथ च या श्रेष्ठतमा अत्यन्तमुत्कृष्टा तु पुनस्त-
त्रेत्यर्थात् आसन्नो जनो द्वारपालकादिस्त्वां न द्रष्टा
न द्रक्ष्यति । कीदृशस्त्वम् । स्वमायासन्नः स्वस्य तव मत्प्र-
सादजन्या या माया कपटः तयासन्न आच्छन्नः ॥ ३७ ॥

इतिसरवेकेहास्तंन्यस्यसमुकुलंसुरप्रवेके
ऽऽहास्त ॥ तामविवेकेहास्तःश्रयतिस्त्री
तत्रपार्थिवेकेऽहास्त ॥ ३८ ॥

इतीति-सुरप्रवेके सुरश्रेष्ठे इन्द्रे इति उक्तप्रकारेण सरवे
सशब्दे सति इन्द्रे एवमुक्तवति सतीत्यर्थः । के मस्तके
हास्तं हस्तसम्बन्धिसुकुलं न्यस्य मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा
स नलः तां दमयन्तीम् अहास्त जगाम । कीदृशः सः अविवे-
केहास्तः अविवेकस्याऽज्ञानविशेषस्य या ईहा चेष्टा तया
अस्तः रहितः । यद्वा नलं दृष्टवती दमयन्ती नाऽन्यं वरिष्य-
तीति इन्द्रस्य योऽविवेकस्तज्जनितया चेष्टया अस्तः प्रेषि-
तः इत्यर्थः । पार्थिवे नले श्रयति गतवति सति का स्त्री
इह स्थले आस्त अतिष्ठत् न कापीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

हरिपवमानयमानान्द्रुतोऽस्मिनलोमहार
मानयमानान् ॥ भवतीमानयमानान्भै
मिसुरान्विद्धिमहमिमानयमानान् ॥ ३९ ॥

हरीति-हरिरिन्द्रोऽग्निश्च पवमानो वरुणो वायुश्च यमः

कृतान्तस्तेषां दूतो नलनामाहमस्मि । इमानिन्द्रादीन्
सुरान् महं तव स्वयंवरमयमानान्प्राप्तान् विद्धि जानीहि । की-
दृशान् महारमानयमानान् रमा लक्ष्मीः नयो नीतिः मान-
श्चित्तसमुन्नतिः महान्तो रमानयमाना येषां ते तान् । एवं
भवती त्वां मानयमानान् स्वीकुर्वतः ॥ ३९ ॥

तुल्येप्सरसादेहिप्रभवोमग्राःस्मरप्रसर-
सादेहि ॥ तानभिसरसादेहिस्रजञ्चना
कात्सुखंचसरसादेहि ॥ ४० ॥

तुल्यइति—हेअप्सरसा तुल्येरम्भादिसदृशे देहिप्रभवो
मनुष्यादीनामीश्वरा देवाः स्मरप्रसरसादे स्मरस्य यः प्रसरः
प्रसारस्तज्जन्ये सादे दुःखे मग्राः । हि यतः अतः सा त्वं
तान्देवानभिसर स्वीकुरु । च पुनः स्रजं मालां देहि सरसाद-
मृतादियुक्तात्राकात्स्वर्गात्सुखमेहि प्राप्नुहि ॥ ४० ॥

इतिकृतसामारवतःसुरलोकात्तन्मुखेनसा
मारवतः ॥ नरिरंसाऽऽमारवतस्थलादिव
नलोत्कमानसामारवतः ॥ ४१ ॥

इतीति—सा भैमी सुरलोकादिन्द्रादिदेवगणात् रिरंसां
रन्तुमिच्छां क्रीडां न आर. न प्राप । किंभूतात्तन्मुखेन नल-
मुखेन इति पूर्वोक्तन्यायेन कृतसामारवतः कृतः सामस्थ
सान्त्वनायाः आरवश्शब्दो येन ततः । एवं मारवतः मारो
मदनस्तद्वतः । वत खेदे । कीदृशी सा नलोत्कमानसा नले

उत्कमुत्कंठितं मानसं चेतो यस्याः सा। कस्मादिव मारवतः
स्थलादिव मरोरिदं मारवं तादृशात् स्थलादिव मरुसम्बन्धि-
देशादिव । यथा हंसः नलोत्कमानसः नले जलोत्पन्नपदार्थे
विसे उत्कण्ठितचित्तो मरुसम्भूतवस्तुतो रिरंसां नामोति ।
यद्वा कृतसामेति दमयन्त्या विशेषणम् । कृतं साम सान्त्वनं
यया सा आरवतः । शब्दं कुर्वत इति सुरलोकविशेष-
णम् ॥ ४१ ॥

साविरराजाऽऽयतया वीक्ष्य दृशातं स्मरातुरा
जायतया ॥ स्थितिरत्राऽजायतया युसदां
चाऽभापि निपधरा जायतया ॥ ४२ ॥

सेति—सा भैमी विरराज विशेषेण शुशुभे । सा का. या
आयतया विज्ञालया दृशा दृष्ट्या अत्र भवने तं नलं वी-
क्ष्य दृष्ट्वा स्मरातुरा कामव्यासाऽजायत अभूत् । च अपरं त-
या भैम्या निपधराजाय नलाय युसदां दिवि सीदन्तीति यु-
सदो देवास्तेषां स्थितिः स्थानम् अजायतया जायायाः भा-
वो जायता न जायताऽजायता तयाऽभापि अवादि । स्त्री-
त्वेन देवान्न वृत्तवतीति भावः ॥ ४२ ॥

तस्या देवाद्यस्य प्रणम्य च नलेन धीः पदेऽवाद्य
स्य ॥ सति निन देवाद्यस्य स्वयं प्रियायाः पदं
मुदेवाद्यस्य ॥ ४३ ॥

तस्या इति—नलेनास्य देवाद्यस्य सुरमुख्यस्येन्द्रस्य पदे

चरणे प्रणम्याऽभिवाद्य तस्याः भैम्याः धीः बुद्धिरवा-
दि उक्ता। कस्मिन्सति वाद्यस्य तूर्यादेर्निनदे शब्दे सति। य-
स्य नलस्य मुदे आनन्दाय प्रियायाः पदं वाक्यम् अवात्प्राप
यद्वा अस्य कस्य यस्येन्द्रस्य मुदे हर्षाय प्रियायाः पदं
स्थानमवाज्जगाम। नल इति शेषः। भैमी त्वां न वृणुत इत्यु-
क्तवानिति भावः ॥ ४३ ॥

अथतरसारङ्गेऽयं नृपतिगणोऽस्थितपदेषु सा
रङ्गेयम् ॥ चञ्चलसारङ्गेऽयं दमयन्ती चा
ऽक्षितुलितसारंगेयम् ॥ ४४ ॥

अथेति—अथाऽनन्तरमयं नृपतिगणो राजलोको रङ्गे
स्वयम्बरसभायां तरसा वेगेन पदेषु भीमकल्पितमञ्चस्था-
नेषु अस्थित आसीत् नृपतिगणः। पदान्यकृत इति पाठे पदा-
नि चरणविन्यासान् अकृतं अकरोदित्यर्थः। किं कुर्वन् सार-
मुत्कृष्टं गेयम् अयन् गीतं शृण्वन्निति भावः। गत्यर्थो ज्ञाना-
र्थः। कीदृशे रङ्गे चञ्चलसारङ्गे सौख्याधिक्येन चञ्चलाः
सारङ्गा भ्रमरा यत्र तादृशे। यद्वा चञ्चलसारङ्गे खेलत्पक्षि-
विशेषे इत्यर्थः। यद्वा चञ्चला गमनागमनशीलाः सारङ्गा-
गजा यस्मिन् तस्मिन्नित्यर्थः। च पुनरियं दमयन्ती स्वो-
चितपदेषु अस्थित इति पूर्वेणान्वयः। कीदृशीयम् अक्षितु-
लितसारङ्गा अशिभ्यां तुलितः सारङ्गो मृगो यया सा।
“सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे” इति विश्वः ॥ ४४ ॥

युग्मम्—व्यधुरवनोमान्येषु प्रजानृपेष्वथ
निवेद्य नामान्येषु ॥ सूतैर्नामान्येषु प्रकी
र्त्यमानेषु शोभनामान्येषु ॥ ४५ ॥
साङ्गेन नलसमानानलसमानानामुत्र क
तिचित्पुरुषान् ॥ प्रैक्षत नलसमानानं
नलसमानानभून्नतेषां भेदः ॥ ४६ ॥

व्यधुरिति । सांगइति । अथ एषु नृपेषु राजसु नामा
नि निवेद्य उक्ता सूतैर्मागधैः प्रकीर्त्यमानेषु स्तूयमानेषु
बन्दिभिः कृतपरिचयेषु सत्सु तथा । नाम सम्भावनायाम् ।
अन्येषु मान्येषु देवेषु प्रकीर्त्यमानेषु सत्सु । एषु केषु येषु
नृपेषु प्रजास्तत्रत्या जना अवनामान्नमस्कारान् व्यधुश्चक्रुः ।
सा शोभना भव्या भैमी अमुत्र स्वयंवरे कतिचित्पुरु
षान् न प्रैक्षत इति न किन्तु ददर्श । कीदृशान् अनल
समानानमितुल्यान् एवं लसमानान् देदीप्यमानान् । एवम्
अनलसमानान् न नलसमाना अनलसमानास्तान् । अङ्गेन
शरीरेण नलसमानान् नलेन सदृशान् यतस्तेषां नलसमानां
पुरुषाणामिन्द्रादीनां भेदो विविच्य ज्ञानं नाऽभून्न
जातम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रुचिकृतनासत्यागास्स्फुरतुनलोयदिच

वचिमनाऽसत्यागाः ॥ अपिदीनासत्या

ऽगान्याययुतेनैववर्त्मनासत्यागा ॥ ४७ ॥

रुचीति—च पुनः यद्यहं सती साध्वी यद्यहम् असत्याः गा
वाणीः न वच्मि न वदामि । तथा दीनापि यदि न्याययुतेनैव
वर्त्मना धर्ममार्गेणैव आर्गा गच्छामि । यद्यहं सत्यागा त्या-
गेन दानेन सह वर्त्तमाना तदा नलः स्फुरतु इन्द्रादिभिन्नत्वेन
ज्ञानविषयो भवतु । कीदृशो नलः रुचिकृतनासत्यागाः
रुच्या कान्त्या कृतः नासत्ययोर्द्वयोः आगोऽपराधो येन
दस्त्राधिकसुन्दर इति यावत् ॥ ४७ ॥

यदिवाभावन्यस्यस्थिताऽस्मिन्नलएव नर
विभाऽवन्यस्य ॥ देवसभावन्यस्यद्विप
स्यवपुषोभवेद्विभाऽवन्यस्य ॥ ४८ ॥

यदिवेति—वा समुच्चये यदि चेत् अन्यस्याऽन्यस्मिन्
पुरुषे भावं चित्ताभिप्रायं न्यस्य त्यक्त्वा । निपूर्वस्यासुक्षेपण
इत्यस्य न्यस्येति रूपम् । अलं नल एव स्थितास्मि तिष्ठामि
वर्त्ते तर्हि अस्य नलस्य वपुषः शरीरस्य विभा कान्तिः
अवनी रक्षिका भवेद्भवतु । कीदृशो नले नरविभौ नराणां
विभुर्नरविभुस्तस्मिन् । कीदृशस्य वपुषः देवसभावन्यस्य
द्विपस्य देवानां सभैव वनं तत्रोत्पन्नस्य द्विपस्य हस्तिनः
अन्योपि द्विपो वन्यो भवति ॥ ४८ ॥

कृतभावासाऽवनितानितिभुवमैक्षत्सुरान्
सुवासावनिता ॥ स्वपतिंवासावनिता
चिह्नंधार्मिकजनेध्रुवाऽऽसाऽवनिता ॥ ४९ ॥

कृतेति—असौ वनिता भैमी भुवं भूमिमनितान् अप्रा-
प्तान् भूमिरुपश्रितान् सुरान् देवानैक्षदैक्षताऽपश्यत् । कथं-
भूता सा इत्यनेन प्रकारेण कृतभावा कृतो भावश्चिताभि-
प्रायो यया सा । एवं सुवासाः सुष्ठु शोभनं वासो वस्त्रं यस्याः
सा । वाशब्दश्चार्थः । च पुनः स्वपतिं नलम् ऐक्षत् । कीदृशं स्व-
पतिम् । अवन्या सह वर्तमानः सावनिः तस्य भावः सावनिता
सैव चिह्नं यस्य तं भूमियुक्तपादत्वात् देवभिन्नत्वेन अप-
श्यदित्यर्थः । देवानां तु तद्वाहित्यं स्वाभाविकम् । तं कं यस्य
नलस्य अवनिता अवनं रक्षणमस्यास्तीत्यवनी अवनिनो
भावोऽवनिता रक्षणवत्ता धार्मिकजने साधुनि जने ध्रुवा-
निश्चिता आस भवतिस्म । आसेति बभूवार्थेऽव्ययम् ॥ ४९ ॥

स्वरिरंसादेवाऽल्याकुल्यादृष्ट्याऽर्थितापि

सादेवाल्या ॥ वपुषि ससादेवाल्याऽदवृत्त

नलमुपस्थितं रसादेवाऽल्या ॥ ५० ॥

स्वेति—सा भैमी आल्या सख्या । करणेन । रसादेव प्रीतेरे-
व तं नलमवृत्त अवृणुत । कीदृशं नलम् उपस्थितम् तिष्ठन्तम् ।
कस्मिन्सति बाल्याद्बाल्यमारभ्य बाला नवयौवना तस्या-
भावो बाल्यं तस्माद्बाल्याद्धेतोर्वा वपुषि ससादे सति सखेदे
सति । कीदृशी सा देवाल्या देवपङ्क्त्या अर्थितापि याचितापि
एवं दृष्ट्या दृशा स्वरिरंसादा इव स्वस्य रिरंसा रन्तुमिच्छा
तां ददातीति स्वकीडाप्रदा इव । कीदृशा दृष्ट्या अल्याकु-
ल्या भ्रमर इव चञ्चल्या ॥ ५० ॥

सत्सदसोमाननयारुद्रसमोयःस्वतेजसो
माननया ॥ प्रवृतःसोमाननयानलोबभौ
भुविगुणेनसोमाननया ॥ ५१ ॥

सदिति—स नलो बभौ शुशुभे । कीदृशः अनया सोमान-
नया चन्द्रवदनया भैम्या प्रवृतः पतित्वेन स्वीकृतः । सः कः
यः सत्सदसः सतां देवानां साधूनां वा यत्सदः सभा तस्याः
या मानना तथा रुद्रसमः शिवसदृशः रुद्रांशत्वात् । अनया
कया स्वतेजसा पातिव्रत्येन उमा नेति न किन्तूमेव एतेन
शिवपार्वतीयोगोपि वर्णितः । कीदृशो नलः गुणेन शौर्या-
दिना भुवि पृथिव्याम् अमान् न मातीत्यमान् अधिकगुण
इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मददम्भाऽवरमस्यज्ज्ञात्वाऽथमनोगुरुप्र
भावरमस्य ॥ सुरवृषभावरमस्यप्रदिश्य
जग्मुर्गतप्रभावरमस्य ॥ ५२ ॥

मदेति—अथ सुरवृषभा देवश्रेष्ठा इन्द्रादयोऽस्य नलस्य
वरं प्रदिश्य दत्त्वा जग्मुर्ययुः । वरदाने हेतुमाह । अस्य नलस्य
मनश्चित्तं मददम्भौ मदश्च दम्भश्च तौ अरं ज्ञादिति अस्यत्
त्यजत् ज्ञात्वा । कीदृशस्याऽस्य गुरुप्रभावरमस्य प्रभावश्च
रमा च प्रभावरमे गुर्व्यौ प्रभावरमे यस्य तस्य । यद्वा गुर्वी
प्रभावेन रमा लक्ष्मीर्यस्य । एवं गतप्रभावरमस्य गतो नष्टः

प्रभायाः कान्तेरवरमोऽशोभनत्वं यस्मात्सः तस्यातिशयि-
तकान्तेरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

गुरुमहिमापरमायास्तम्भीनलएपवस-
तिऽऽमापरमायाः ॥ प्रिययाऽमापरमायाः

स्वपुरमगुर्यत्रतंक्षमापरमाऽऽयाः ॥ ५३ ॥

गुर्विति—एष नलः प्रियया भैम्या अमा सह तत्स्वं पुरं
स्वनगरमाप प्राप । “स्यादमा सन्निधानार्थं सहार्थं” इति हेम-
चन्द्रः ॥ कीदृशः गुरुमहिमा महतोभावो महिमा गुरुः
महिमा यस्य सः । एवं परमायास्तम्भी परेषां शत्रूणां या
माया तस्याः स्तम्भी रिपुकपटनाशक इत्यर्थः । कीदृशं
स्वपुरं परमाया उत्कृष्टायाः रमायाः लक्ष्म्याः वसतिं स्था-
नम् । तत्किम् यत्र पुरे आयाः धनागमनानि क्षमापरं सहि-
ष्णुताशीलं तं नलमगुः प्रापुः ॥ ५३ ॥

शशिनासमहासमहानगरेजनतासमहास
महास्तमुदम् ॥ अतिभासुरयासुरया
व्यहरद्व्यतनोत्सुरयासुरयागमपि ॥ ५४ ॥

इति श्रीकालिदासकृते नलोदये सत्कोव्ये

प्रथमोच्छ्वासः ॥ १ ॥

शशिनेति—जनता जनसमूहः नगरे नलपुरे मुदं हर्षं
समहास्त प्राप । ओहाद्व्यतान्वित्यस्य धातोः प्रयोगः । ये गत्य
र्थास्ते प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्च । किंभूता जनता शशिना चन्द्रेण

समहासमहा समं हासस्य महस्तेजो यस्याः सा ।
 वतेजसोः" इत्यमरः । एवं समहा महेन उत्सवेन
 सा । एवं सुरया शोभनो रयः शब्दो यस्याः सा सुरया ।
 जनतैव सुरया मदिरया व्यहरच्चिकीडं सुरयागमपि
 नमपि व्यतनोदकरोत् । कीदृश्या सुरया भासुरया
 च्छया ॥ ६४ ॥

इति श्रीनलोदयटीकायां भुवोधिण्यां प्रथमोच्छ्वासः ॥ १ ॥

द्वितीयोच्छ्वासः ।

अथरतिरेकान्तेनप्रापिनलेनाऽत्रमन्दिरे
 कान्तेन ॥ तांपुनरेकान्तेनप्राप्तवतारिपु
 मदातिरेकान्तेन ॥ १ ॥

अथेति—अथाऽनन्तरं कान्तेन कमनीयेन । एवं तां भैमी
 पुनरेकां महीं च प्राप्तवता । यद्वा एकां मुख्यं तां भैमीमेव
 प्राप्तवता । एवं रिपुमदातिरेकान्तेन रिपूणां शत्रूणां मदो ग-
 र्वस्तस्यातिरेक आधिक्यं तस्यान्तेन नाशकेन तेन नलेन
 एकान्तेनाऽतिशयेनाऽत्र मन्दिरे रतिः क्रीडा प्रापि प्राप्ता ।
 यद्वा एकान्तेऽत्र मन्दिरे रतिः न प्रापीति न किन्तु प्राप्तैव-
 काकर्ष्ये नश् ॥ १ ॥

बभौससारसागरश्चकाससारसार्द्रधीः ॥
 मधुःससारसारवस्तदाससारसार्त्तवः ॥ २ ॥

वभाविति-सारस्य बलस्य सागरः समुद्रः स नलो बभौ
शुशुभे । “सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः । एवं रसार्द्रधीः
रसेन प्रेम्णा आर्द्रा रसकोमला धीर्बुद्धिर्यस्याः सा दम-
यन्ती चकास शुशुभे । तदा तस्मिन्नवसरे मधुर्वसन्तः ससार
आजगाम । “मधुश्चैत्रर्तुदैत्येषु” इति हेमचन्द्रः । कीदृशो मधुः
ससारसारवः सारसानामारवः शब्दस्तेन सहितः । पुनः की-
दृक् । सार्त्तवः । ऋतौ भवमार्त्तवं पुष्पादि तत्सहितः । सृ ग-
तावित्यस्य लिटि संसारेति ॥ २ ॥

समुदधिताऽऽशालीनां करेण कणिशाग्ररुचि
जिताशालीनाम् ॥ दिनभर्ताशालीनामिव
नलिनीऽमथसमुत्थिताऽऽशालीनाम् ॥ ३ ॥

समुदधीति-दिनभर्ता सूर्यः करेण किरणेन नलिनीं
समुदधित समुत्थापितवान् । विकाशयामासेति यावत् ।
अथाऽनन्तरमलीनां भ्रमराणामाशा इच्छा समुत्थिता
उदिता । कीदृशेन करेण शालीनां धान्यानां कणिशाग्ररु-
चिजिता कणिशाग्रस्य या रुक् तां जयतीति तत्तेन ब्रोहि-
मर्ज्यग्रकान्तिजिता “कणिशं शस्यमञ्जरी” इत्यमरः । की-
दृशीं नलिनीम् आशालीनां चन्द्रकरस्पर्शात् आशासु दिक्षु
लीनाम् अदर्शनगताम् । कामिव शालीनामिव लज्जितामिव ।
अन्यापि परपुरुषकराऽऽकृष्टा लज्जिता भवति । परपुरुष-
भुक्तापि स्वामिना न त्यक्ता करेणोद्धृता तत्र पिङ्गाना-

माशा भवतीति भावः । “अलिः षिङ्गे च षट्पदे” इति
रन्तिः ॥ ३ ॥

कुरवापचसारसकाकुरवान्कुरवाख्यनगोपि
तदाकुरवान् ॥ कमलैककृतवद्गतपङ्कमलं
कमलंनविलोभयितुंकमलम् ॥ ४ ॥

कुरवापेति—तदा वसन्तकाले कुः पृथिवी सारसकाकुर-
वान् सारसानां काकवो मनोहरा ये रवाः शब्दास्तानवाप-
प्राप।कुरवाख्यनगोपि कुरवकवृक्षोप्यङ्कुरवान्जात इतिशेषः।
कमलं पद्मकं जलं अलंकृतवत् शोभयत् । एवं कं पुरुषं
विलोभयितुं न अलम् अपि तु सर्वानेव रञ्जयितुं समर्थम्। की-
दृशंकं गतपङ्कमलं गतः पङ्करूपो मल्लो यस्य तत्। कर्हम्
रहितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अगुरतिमहिमानीतस्ततोरविमहांसिगुरु
तमहिमानीतः ॥ भवनंमहिमानीतःस्म
रेणपरितश्शराख्यमहिमानीतः ॥ ५ ॥

अगुरतीति—रविमहांसि सूर्य्येतेजांसि गुरुतमहिमानी-
तः अतिशयेन गुरुर्गुरुतमा गुरुतमा चासौ हिमानी च सा
तथा ततः पञ्चम्यास्तसिः।इतस्ततः अगुः
नि रविमहांसि अतिमहिमानि अत्यन्तं महिमा येषां
महाप्रभावाणि।मानी अभिमानी स नलः महि मह ७.

द्युक्तं भवनं प्रासादमितः प्राप्तः । कीदृशो मानी परितः सम-
न्तात् स्मरेण कामेन शराख्यमहिं सर्पमानितः प्रापितः
सर्पसदृशस्वबाणगोचरीकृत इत्यर्थः । कामपीडया रविर-
श्मिप्रतापेन च बहिः स्थातुमशक्नुवन् गृहं गत इति
भावः ॥ ५ ॥

स्मरसूचितया जगतः क्षितिसूचितयाऽभव-
द्धि चम्पकमुकुलम् ॥ तदसूचितया व्यथया
निरसूचितया यया वियुग्दम्पतिकौ ॥ ६ ॥

स्मरेति—हि निश्चये तच्चम्पकमुकुलं चम्पककुड्मलं
स्मरसूचितया अनङ्गसुचेर्भावत्वेनाऽभवत् जातम् । त-
त्तिकम् । यन्मुकुलं जगतः क्षितिसूचितया जगतः संसा-
रस्य क्षितौ प्रहारे सुतरामसूचितया योग्यतया तथा तज्जन्य-
या व्यथया असूचि ज्ञापितम् । तथा कया यया चितया
वृद्धिं प्राप्तया व्यथया वियुग्दम्पतिकौ विरहितस्त्रीपुरुषौ
निरसू गतप्राणौ कृतौ । स्वार्थेकः ॥ ६ ॥

विरलोच्चपलाशस्य प्रचुरं पुष्पं बभूव च पलाश-
स्य ॥ स्मरनीचपलाशस्य प्राश्याध्वग-
पिशितचारुचपलाशस्य ॥ ७ ॥

विरल इति—च पुनः विरलोच्चपलाशस्य विरलानि अप्र-
चुराणि उच्चानि पलाशानि पत्राणि यस्य । “ पत्रं पलाशं
छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ” इत्यमरः । तस्य पला-

शस्य ब्रह्मवृक्षस्य प्रचुरं पुष्पं बभूव जातम् ।
 पुष्पम् चपलाशस्य चपला आशा तृष्णा यस्य तस्य
 स्मरनीचपलाशस्य स्मर एव नीचस्तुच्छः पलाशो
 राक्षसस्तस्य । प्राश्याध्वगपिशितचारु प्राश्यं
 यत् अध्वगस्य पथिकस्य पिंशितं मांसं तद्वच्चारु मनोहरम्
 पथिकप्राणहारकत्वेन स्मरस्य राक्षसतुल्यत्वम् ॥ ७ ॥

ऋतौ बभुर्निशाह्वयाविभाविभाविभाविभाः ॥

कलाश्चतेषु सत्पतेरदारदारदारदाः ॥ ८ ॥

ऋताविति-विभाविभाविभौ विभावो रत्यादिकारणं
 विद्यते यस्याः सा विभाविनी भा कान्तिस्तया विभौ व्या-
 पके ऋतौ वसन्ते निशाह्वया इभाः निशैवाऽऽह्वा नाम
 येषां ते इभा हस्तिनः । मदजनकत्वात् रात्रिरूपा हस्तिन
 इति रूपकम् । बभुः शुशुभिरे । च पुनस्तेषु रात्रिलक्षण-
 गजेषु सत्पतेश्चन्द्रस्य कलाः रदा दन्ताः बभुः । कीदृशा रदाः
 अदारदारदाः अदाराः जायारहितास्तेषां दारदाः दारं हृदय-
 विदारणं ददतीति ते । यद्वा । किंभूते ऋतौ विभौ विशेषेण
 शोभमाने । किंभूता इभाः विभाः विशेषेण शोभमानाः ।
 किंभूता रदाः विभाः विशेषेण शोभमानाः ॥ ८ ॥

इहललनाशोकालिप्रदेनयेनाऽऽत्ममहविना
 शोऽकालि ॥ कामेनाऽशोकालिस्वनहंकृति
 भिःसदिश्वनाशोऽकालि ॥ ९ ॥

इहेति—इह वसन्ते ललनाशोकालिप्रदेन येन ललना
स्त्री तस्याः शोकस्यालयः पङ्क्त्यस्ताः प्रददाति कामिनी-
विरहं विस्तारयता येन पुरुषेणाऽऽत्ममहविनाशः आत्मनो
यो महः कामोत्सवस्तस्य विनाशः अकालि अकारि ।
स पुरुषः दिक्षु दिशासु अशोकालिस्वनहंकृतिभिरशो-
कवृक्षसम्बन्धिनो ये अलयो भ्रमरास्तेषां स्वनाः शब्दा-
स्त एव हंकृतयस्तर्जनावाचस्ताभिः करणेन कामेन
अनाशः आशा वाञ्छा तथा रहितोपि अकालि अवन्धि-
जितेन्द्रियोपि वसन्ते भ्रमरशब्दादिना बद्धो भवतीति
भावः । अथ वा न विद्यते नाशो यस्य स मृत्युअयतु-
ल्योपि कामेन अवन्धि इत्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरस्ययुद्धरङ्गतरसाऽऽरसारसारसा ॥

जितावियोगिनः समुन्नतेनतेनतेनते ॥ १० ॥

स्मरस्येति—सारसारसा साराः श्रेष्ठाः सारसाः पक्षिणो
यस्यां सा रसा पृथ्वी स्मरस्य युद्धरङ्गतां समरभूमिभावम्
आर प्राप । समुन्नतेनतेन सम्यक् प्रकारेणोन्नता उत्कृष्टा
इनता प्रभुता यस्य स तेन । तेन कामेन ते पुरुषा जिताः
स्ववशीकृताः । ते के ये वियोगिनः सस्त्रीकाः स्त्रीरहिता वा
स्मरतापपराजिताः सन्तः स्त्रीभिः सहासक्ता बभूवुरिति
भावः । यद्वा कीदृशी रसा सारसारसा आरस्यत इत्यारसः
शब्दः सारसानां यश्शब्दस्तद्विशिष्टा ॥ १० ॥

नुन्नमनामधुनानाऽऽश्रयतिमृत्तिकोविनाऽङ्ग
नामधुनाना ॥ इतिललनामधुनानाविध
मधयत्किलतदर्थनामधुनाना ॥ ११ ॥

नुन्नेति—अधुना वसन्तसमये मधुना वसन्तेन नुन्नम्प्रे-
रितं मनश्चित्तं यस्य स कः ना पुरुषो योऽङ्गनां रमणाः
विना मृत्तिं मृत्युं नाश्रयति न प्राप्नोति । अपि तु सर्वोऽपि
मृत्तिमाश्रयत्येव । किल सत्ये । इति हेतोर्ललना स्त्री
विधं नानाप्रकारं मधु मयम् अधयत् अपिबत् । कीदृशी
ललना तदर्थनां तस्य नायकस्याऽर्थना याच्ना ताम् अधु-
नाना अनिराकुर्वाणा अङ्गीकुर्वाणेत्यर्थः । रतिसमये पुरुषः
अस्माकं वशतामेष्यतीत्यानन्देन मधु अपिवादितिभावः ।
यद्वातन्मरणशङ्कया मधु अधरामृतमपाययदितिभावः ११॥

पिकोऽपिकोपिकोपिकोवियोगिनीरभर्त्स
यत् ॥ वचांसिभङ्गऽऽमालपन्नितानितानि
तानिताः ॥ १२ ॥

पिकेति—कोपिकः कोपोऽस्यास्तीति कोपी कोप्येव
कोपिकः सकोप इत्यर्थः । यद्वा । कोपयतीति कोपिक-
स्तासामेव कोपकर्त्तेति यावत् । अपि सम्भावनायाम् । एतादृ-
शः कोपि पिकः कोकिलस्ता वियोगिनीरभर्त्सयत् भर्त्सि-
तवान् । “भर्त्सनं त्वपकारगीः” इत्यमरः । किं कुर्वन् भङ्गं र-

चनाविशेषमितानि प्राप्तानि । तानि तानि वचांसि वसन्त-
कालीनानि आलपन् अकुर्वन् ॥ १२ ॥

श्रीराऽऽपिकलापेन प्रवृद्धमाऽऽम्रावलिषुपिक
लापेन ॥ नकलापिकलापेन प्रणर्तनमकारि
वागपिकलाऽऽपेन ॥ १३ ॥

श्रीरापीति—कलापेन कलाः पातीति कलापश्चन्द्रस्तेन
श्रीः शोभा आपि प्राप्ता । पिकलापेन पिकानां लापः संलाप-
स्तेन आम्रावलिषु आम्रवृक्षपङ्क्तिषु प्रवृद्धमतिवृद्धिं प्राप्तम् ।
कलापिकलापेन कलापा' वर्हा एषा' सन्तीति कलापिनो
मयूरास्तेषां कलापेन यूथेन प्रणर्तनं प्रकृष्टं नृत्यं नाऽकारी-
ति न किन्तु कृतमेवेत्यर्थः । च पुनः कला परिस्फुटा वाग-
प्याप प्राप्ता ॥ १३ ॥

सहकारवृते समये सहकारहणस्य केन स
स्मारपदम् ॥ सहकारमुपरिकान्तैः सह
कारमणीपुरः सकलवर्णमपि ॥ १४ ॥

सहकारेति—सहकारवृते सहकार आम्रवृक्षस्तत्पुष्पम-
पि सहकारं तेन वृते समये वसन्ते के पुरुषाः रहणस्य स्त्री-
विरहजन्यदुःखस्य सहकाः सहनक्षमाः न केपीत्यर्थः । का
रमणी स्त्री कान्तैः सह भर्तृभिः सह उपरि अन्ते सहकारं

हकारवर्णसहितं पुर आदौ सकलवर्णमपि कश्च लश्च
वर्णौ ताभ्यां सहितं पदं वाक्यं कलहमिति यावत् ।
सस्मार न स्मृतवती । तथा च सर्वैव कलहं विस्मृत्य
सङ्गमं चकारेति भावः ॥ १४ ॥

अधिगतकामधुराऽगादगमेत्यभ्रमरपट
लिकामधुरागात् ॥ पीत्वोत्कामधुरागा
द्रुतमकृतततःश्रियोधिकामधुरागात् ॥

अधीति—रागात्प्रीतेः मधु पुष्परसं पीत्वा द्रुतं
उत्का उत्कण्ठिता सती अधिगतकामधुरा अधिगता प्राप्ता
कामस्य धूर्भारो यया सा । त्वयैतत् कर्तव्यमिति स्वीकृत-
मन्मथाज्ञासमुदायेति यावत् । एवंभूता भ्रमरपटलिका
मधुपश्रेणिरगादृक्षात् अगं वृक्षमेत्य प्राप्य मधुरा गाः वा-
णीरकृताऽकरोत् । ततः भ्रमरमधुरगुञ्जितात् । मधुर्वस-
न्तोऽधिकाः श्रियः शोभा आगात् प्राप ॥ १५ ॥

नसमानसमानसमानसमागममापसमी
क्ष्यवसन्तनभः ॥ भ्रमदभ्रमदभ्रमदभ्र
मदभ्रमरच्छलतःखलुकामिजनः ॥ १६ ॥

नसमानेति—खलु निश्चये कामिजनः कामुकस-
मूहः समानसमानसमानसमागमं न आप । मानसे मानो
मानसमानस्तेन सह वर्त्तमानः समानसमानः समानसमान-
श्चासौ समानः बन्धुश्च । मनोवर्त्तिमानसहितबन्धुरिति

यावत् । तस्य समागमं न प्रापेति काकुः । प्रापेवेत्यर्थः ।
यद्वा स कामिजनः मानसे चित्ते यो मानः तेन समान-
स्तुल्यो यः समागमः तं खलु निश्चितं न प्राप । किन्तु
वसन्तोदीपितः सन् अकालसमागमं प्रापेत्यर्थः । किं कृत्वा
वसन्तनभः वसन्तसम्बन्धि नभ आकाशं समीक्ष्य दृष्ट्वा ।
कीदृशं नभः अदभ्रमदभ्रमदभ्रमरच्छलतः भ्रमदभ्रम्
अदभ्रंबहुलं मदो येषां ते अदभ्रमदाः मेघमालात्वेन स्व-
स्मिन् भ्रमं ददतीति भ्रमदाः अदभ्रमदाश्च ते भ्रमदाश्च
ते भ्रमराश्च तेषां छलतो व्याजात् भ्रमन्त्यभ्राणि मेघा
यत्र तत् “अभ्रमेधो वारिवाहः । अदभ्रं बहुलं बहु” इति
चामरः ॥ १६ ॥

गतमत्रचयेन गृहादसमुत्तरतान्तरतान्त-
रतान्तरताम् ॥ परएवविकारइयायवृह-
त्तमसन्तमसन्तऽमसन्तऽमसम् ॥ १७ ॥

गतमिति—अत्र वसन्तसमये च पुनर्येन पुरुषेण गृहाद्व्रतं
निर्गतं परः शत्रुः विकारो धातुविकार एव तम् इयाय प्राप ।
कीदृशेन अन्तः अतान्तरतान्तरताम् असमुत्तरता अन्तः
हृदि अतान्तमविस्तीर्णं यद्रतान्तरं सुरतान्तरं तस्य भाव-
स्तत्ता ताम् असमुत्तरताम् अप्राप्तवता । यद्वा । अन्तः हृदि
अतान्तम् असमाप्तं रतं यस्याः सा अतान्तरता अन्तर्मनसा
अतति स्वामिनं गच्छति सततं ध्यायतीति यावत् । सा

अन्तरता अतान्तरता चासौ अन्तरता चेति सा ताम् ।
 मुत्तरता उल्लङ्घयता त्यक्तवता । तृप्पुवनतरणयोरिति
 किंभूतं पुरुषम् बृहत्तमसन्तमसं बृहत्तममधिकं
 मज्ञानं यस्य तम् । एवम् असन्तमविवेकिनम् ।
 विकारः असन् अपरिहार्योऽसाधुर्वा ॥ १७ ॥

कुधिकान्तवशं नवदामसमापनयापनया
 ऽपनयाऽपनया ॥ तमृतेऽनुशयेन च ता
 मऽशनैरवतारवताऽऽरवताऽरवता ॥ १८ ॥

कुधीति—या स्त्री कुधि क्रोधे सति
 पनया नवं च तदाम च नवदाम नवीना माला
 पनं समाप्तिस्तया या यापना कालातिक्रमस्तेन । करणेन
 कान्तवशं नायकसमीपं न आप न प्राप । “यापनं कालवि-
 क्षेपे” इति हेमः । कीदृशी या अपनया अपगतो नयो नीति-
 र्यस्यास्सा । अरवता मूकत्वम् अनुशयेन पश्चात्तापेन सह
 अशनैश्शीघ्रं तं कान्तम् ऋते विना तां नायिकम् आर प्राप ।
 कीदृशेनाऽनुशयेन आसमन्तात् अवतारवता अवतारो-
 स्यास्तीत्यवतारवान् तेन तदानीमुत्पन्नेन । वत खेदे ॥ १८ ॥

युग्मम्—नभसोविवरंकुसुमेक्षणभागस्तरो
 ऽगतरो गतरोऽगतरो ॥ वदकान्तमवेक्ष्य
 यथाऽद्यमधावरमेवरमेवरमेवरमे ॥ १९ ॥

श्रितेतिगामऽनागतस्वबन्धुकामनागतः ॥

पराऽऽपनामनाऽगतस्ततामकामनागतः ॥ २० ॥

नभस इति—श्रितेति—युग्मम् । हेवर श्रेष्ठ अगतरो हे पर्वतसम्बन्धिवृक्ष त्वं नभस आकाशस्य विवरमन्तरं आतरः तीर्णवानसि अंत्युच्चोसीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् कुसुमेक्षण-भाक् कुसुमान्येवेक्षणानि नेत्राणि तद्भाक् तद्युक्तः । एवं गतरोगतरः अतिशयितो रोगो रोगतरः गतो रोगतरो यस्य यस्माद्भा सः । दुःसहरोगरहित इत्यर्थः । अतो मे कान्त-मवेक्ष्य दृष्ट्वा तथा वद कथय यथा अद्य मंधौ वसन्ते अर-मेव शीघ्रमेव रमेव लक्ष्मीरिवारमे क्रीडां करोमि । “लघुक्षि-प्रमरं द्रुतम्” इत्यमरः । “क्षीराब्धितनयारमा” इत्यमरः ॥ १९ ॥ श्रितेति—परा उत्कृष्टा नायिका इत्यनेन प्रकारेण श्रिता आश्रिताऽऽर्थाद्वृक्षमेव । अतः अगत एव तस्माद्वृक्षात् मनाक् ईषदपि गां प्रत्युत्तरवचनं न आप न प्राप । कीदृशी । अनागतस्वबन्धुका न आगतः स्वकीयो बन्धु-भर्त्ता यस्याः सा । नाम निश्चये । कामनागतः काम एव नागः कृष्णसर्पस्तस्मात्तताम ताम्यति स्म । अनेन प्रलापोन्मादव्याधय इति तिस्रो दशाः सूचिताः ॥ २० ॥

काललनादिवसंतंकुसुमशरमसोदहृद्यना
दिवसन्तम् ॥ अलिभिरनादिवसन्तंदृष्ट्वा
यत्राऽऽत्मनोऽर्थनादिवसन्तम् ॥ २१ ॥

केति—का ललना कामिनी तं दिवसं तस्मिन्
 सन्तऋतौ कुसुमशरमसोढ सढोवती न
 दिवसमिति “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति
 कुसुमशरं हृदि मानसे अनादि सर्वदा वसन्तम्
 न्तम् । यत्र दिवसे सन्तं वर्त्तमानं वसन्तम् ऋतुं
 अलिभिर्भ्रमरैरनादि नादोऽकारीत्यर्थः । उत्प्रेक्षते ।
 नोऽर्थनादिव आत्मीयसुरतप्रार्थनादिव । तथाच
 अपि सुरतं प्रार्थयन्ति किमुत मानुषीति भावः ॥ २१

स्वयमथमन्दारितयायुक्तोयुक्तंनलस्सम
 न्दारितया ॥ आरामन्दारितयामदने
 नधियाऽऽपदुत्तमन्दारितया ॥ २२ ॥ *

स्वयमिति—अथाऽनन्तरं स नलः स्वयं
 युक्तं मन्दारा अस्य सन्तीति मन्दारी मन्दारिणो भावो
 न्दारिता तथा युक्तं सहितं मन्दारवृक्षसमूहसहितम्
 उत्तमं श्रेष्ठमाराममुपवनमापत्प्राप । कीदृशो नलः
 युक्तः मन्दा अरयोऽस्य सन्त्यसौ मन्दारी तस्य
 ता तथा सहितः कर्त्तव्यविचाराऽनभिज्ञशत्रुत्वसहितः
 यद्वा मन्दश्चासौ अरिश्चेति मन्दारिः तस्य भावः
 तथा । हेतौ तृतीया । शत्रुभावेन कामेन खण्डितधिया
 इत्यर्थः । एवं मदनेन स्मरेण दारितया खण्डितया बुद्ध्या
 युक्तः । एवं दारितया युक्तः दाराः अस्य सन्तीति दारी

दारिणो भावो दारिता तथा सहितः स्त्रीमत्तया सं-
युक्तः ॥ २२ ॥

अनुव्रतासमाननंसमाननन्दभीमजा ॥

तमिन्दुनासमाननंसमाननन्दनेवने ॥ २३ ॥

अनुव्रतेति—समाननं मानना पूजा तथा सहितं पूज्यमि-
त्यर्थः । इन्दुना समाननं चन्द्रसदृशमुखं तं नलम् अनुव्रता
अनुगता अनुवद्धा वा समा सलक्ष्मीका भीमजा दमयन्ती
समाननन्दने समानं सदृशं नन्दनम् इन्द्रवनं यस्य तस्मिन्
वने ननन्द आनन्दं प्राप्तवती । समाननन्देति वा क्रिया-
पदम् ॥ २३ ॥

इहरुचिरामावलयस्वसदृशमिति पृथक्

प्रियस्यरामावलयः ॥ प्राप्तारामावलय

स्फुरोगिरायदुदरेभिरामावलयः ॥ २४ ॥

इहेति—हेसुन्दरि इह वने रुचिरां मनोज्ञां दृशं चक्षुराव-
लयस्व आवर्तय । इत्यनेन प्रकारेण प्रियस्य भर्तुर्गिरा
वचनेन ताः रामावलयः स्त्रीश्रेणयः पृथक् एकैकशः प्राप्ता-
रामा आरामगता अभूवन्नरण्यं जग्मुरित्यर्थः । कीदृश्यः
वलयैः कटकैः स्फुरन्तीति । किप्र । वलयस्फुरः । “कटकं
वलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । अथवा प्रियस्य वचनेन स्फुर-
स्तुष्टा वभूवुः । कर्षभूताः प्राप्तारामावलयः प्राप्ता आरामाणाम्
आवलयो याभिस्ता इत्यर्थः । ताः का यदुदरे यासामुदरेऽ-

भिरामाः सुन्दरावलयघ्निवलीभङ्गा इत्यर्थः । “ पुंसि वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ” इत्यमरः ॥ २४ ॥

नवकुसुमानमनागागन्तुं नैच्छत्परासमा-
नमनागाः ॥ अजनिपुमानमनागाऽऽश्रि-
त्यससत्कुसुमदानमानमऽनागाः ॥ २५ ॥

नवेति—नवकुसुमानमनागाः नवैः

नवकुसुमानमनास्तादृशा अगा वृक्षा यासु ताः गाः वनभुव-
गन्तुं यातुं पराऽन्या स्त्री नैच्छन्नायासीदिति । कीदृशी
मनाः समानं मानसहितं मनो यस्याः सा कृतमानेत्यर्थः ।
स पुमान्सापराधः पुरुषः अमनाक् अनल्पं सत् सुकुसुमदा-
नमानं सुकुसुमानां दानमेव मानः सम्मानना तामाश्रित्य
अनागा निरपराधोऽजनि जातः । सपुष्पवनं गंतुमनिच्छत्या
मानिन्याः स्वावचितसत्पुष्पदानेन मानमपाचकार । सत्कुसु-
मदामदानमिति पाठे पुष्पमालादानमाश्रित्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

त्रिभिर्विशेषकम्—रूपितं सखिसादममुष्यल
सत्तनुतेतनुतेतनुतेतनुते ॥ ननवाननवाननं
वाननवागिहतेचरणेमृतिमेष्यतिसः ॥ २६ ॥

रूपितामिति—नायकप्रेरितदूतीवाक्यम् । हे सखि लस-
त्तनुतेतनुते लसन्ती तनुर्यस्या
तया इता प्राप्ता नुतिःस्तुतिर्यया सा तत्सम्बुद्धिः
शरीरतालब्धस्तुते । ते तव-तनु स्वल्पमपि

रोषोऽमुष्य तव प्रियस्य सादमवसन्नतां तनुते विस्ता-
यति । त्वयि रुष्टायामस्य बहु दुःखं जायत इति भावः ।
स तव कान्तः इहास्मिन् वसन्ते ते चरणे त्वत्पदे नवाक्
अवाक् अधोमुखः न अवाक् अनवाक् अभिमुखः अथवा
अवाक् मूकः अनवाक् स्तुतिवाक्यसहितः सन्नित्यर्थः ।
कथंभूतः वाननवाननवान् वानं शुष्कं नवं यौवनोदयसु-
न्दरमाननं मुखं यस्य स तादृशः स प्रियः मृतिं न एष्यति
इति नापि तु मरिष्यत्येवात्त्वच्चरणपतितस्याऽस्य प्राणास्ति-
ष्ठन्ति नो चेन्मदनव्यथया शुष्कमुखस्य मरणेमेवेति भावः ।
मृतिमित्यत्र नतिमिति पाठे नतिं प्रणामम् एष्यतीत्यर्थः ।
“स्तवःस्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः” इत्यमरः । “वानं शुष्के गतौ
गन्धे” इति वैजयन्ती । “पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्मध्यधो
मुखः” इत्यमरः । इण्गतावित्यस्य लृटि एष्यतीति ॥ २६ ॥

पुनस्तामेवाऽऽह—

अपिचैत्यनगानवतानवतानवतानवताऽ
स्ततरानधुना ॥ इहसौख्यमगोचरऽमा
चरमाचरमाचरमास्यनरम्यतरा ॥ २७ ॥

अपीति—हे सखि अवतानवता अवतानोविस्तारो
ऽस्यास्तीत्यवतानवान् तेन मधुना वसन्तेन नवता नवी-
नता न अस्ततराऽतिशयेन त्याज्या वताश्चर्ये । किन्तु
वसन्तो नूतनतां त्यजिष्यत्येवेति भावः । किं कृत्वा नगान्व-

क्षानेत्य प्राप्य इह प्रौढवसन्तेऽगोचरं वक्तुमशक्यं
 आचरलभस्व। अस्य वसन्तस्य चरमा पश्चिमा रमा
 श्व पुनः मा शोभा रम्यतरा सुन्दरी न भवति ।
 भर्त्रा सह रत्यादिकं सुखमनुभूयताम् । पश्चात्तनी शोभा
 न भव्येति भावः । समाः । “नवीनो नूतनो नवः” इति चामरः । आचरेति चर
 तिभक्षणयोरित्यस्य लोटि ॥ २७ ॥

इतिलालिकयाऽलिकयातकचैरतिकालिक
 याऽऽलिकयाकथिता ॥ दयितं समया समया
 दयराव्यहरत्समया समया चतया ॥ २८ ॥

इतीति—इत्यनेन प्रकारेण लालिकया
 आलिकया सरुया कथिता उक्ता अपरा स्त्री दयितं
 भर्तुः समीपं समयात् । अगात् दयितमिति समयायोगे
 या अभित” इत्यादिना द्वितीया । “समयान्तिकमध्ययोः
 व्ययवर्गे मेदिनी । समयादिति यातेर्लङि । च पुनः ।
 मया लक्ष्म्या समया तुल्यया तया स्त्रिया सह
 क्रीड । कीदृश्या अलिकयातकचैः अलिके याताः प्राप्ता
 कचाश्चूर्णकुन्तलास्तैरतिका अलिकया श्यामलया
 विशेषणम् । “ललाटमलिकं गोधिः”
 रुहः” इति चामरः ॥ २८ ॥

कश्चिन्मानवती मानयन्नाह—

अतिरुचिमानऽस्तबकः सरस्तटोऽयं विची

यमानस्तवकः ॥ इहखलुमानस्तवकः प्रि
यामिति परोऽनयत्समानस्तवकः ॥ २९ ॥

अतीति-हे सुन्दरि अयंविचीयमानस्तवको विभिः
पक्षिभिर्भ्रमरप्रभृतिभिश्चीयमाना मकरन्दपानायान्विष्यमा-
णाः स्तवकाः पुष्पगुच्छा यस्मिस्तादृक् । अथ वा
विचीयमाना अवचीयमानास्तमृद्धाः स्तवका यस्मि-
स्तादृक् अस्तवकः अस्ता गता वका यस्मात्तादृक्
सरस्तटस्तडागतीरम् । अतिरुचिमान् अतिसुन्दरः ।
इहाऽस्मिन्स्थले तव कः मानः खलु निश्चितं कः प्रस्ताव इति
यावत् । समानः स्तवकः स्तुतिर्यस्य स तादृक्कामुकः प्रियां
स्त्रियम् अनयदनेपीद्रत्यै इति यावत् । पुष्पवासलोभभ्रमद्भ-
मरे वकादिराहित्येन निर्जने मानोऽनुचित इत्येतादृश-
न्यस्थलाभावादिह सम्भोगो भवत्विति हस्ते गृहीत्वा कुञ्ज-
मविशदिति भावः । अनयदिति नियो लङि ॥ २९ ॥

अरुणतरपरागस्य प्रसवं प्रैक्षिष्टुं पुनरप-
रागस्य ॥ हसितैः परागस्य स्वैस्तिष्ठ-
न्त्यपिलवेप्सुरऽपरागस्य ॥ ३० ॥

अरुणेति-अपरान्याङ्गनाऽरुणतरपरागस्य अरुणतराः
अतिशयेनारुणाः परागाः कुसुमरजांसि यस्य तादृश-
स्यास्य अगस्य वृक्षस्य । स्वैः स्वकीयैर्हसितैर्हसैरपराग-
स्य अपगतलौहित्यस्य अपराक् संमुखं लवेप्सुः पुष्पम-

वचिकीर्षुस्तिष्ठन्त्यपि विद्यमानाऽपि प्रसवं पुष्पं न
 प्रैक्षिष्ट नाऽपश्यत् । लोहितकुसुमस्य स्वहासेन
 भूतत्वाद्विस्मयो जात इति भावः । “लवोऽभिलावो लवने
 स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।
 नगावगौ” इत्यमरः । ईक्ष ...
 छड्याटि सिचीटि रूपम् ॥ ३० ॥

अवेक्ष्यपल्लवालयानऽगाञ्छितालवालया ॥

लतातयेववालयावभेऽन्ययाववालया ॥ ३१ ॥

अवेक्ष्येति—अन्यया वालया षोडशवार्षिक्या लता तथा
 इव लतात्वेन रूपेणेव वभे शुशुभे । अन्या का या पल्ल-
 वालयान् नवपत्रयुक्तान् अगान् वृक्षान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा
 ववाल उल्लासः । अन्याऽपि लता त्रितालवाला आश्रयभूतान्
 वृक्षान् दृष्ट्वा उल्लासत्येवेति भावः । यद्वा ववाल चचाले-
 त्यर्थः । यथा लता वृक्षानधिरोहितुं चलति तथेति भावः ।
 बल प्राणने स्खलने वा धातोः रूपम् । कथंभूतया त्रिता-
 लवालया पल्लवानयनार्थं त्रितमात्रितमालवालं यथा
 तयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

व्रततीनामालीनामध्यैन्योव्यचिनुताङ्ग-
 नामालीनाम् ॥ अप्येनामालीनांस्मि-
 ताच्चजानन्मदाच्चनामाऽऽलीनाम् ॥ ३२ ॥

व्रततीनामिति—अन्यः कामी आलीनां सखीनां स्मिता-
द्धासात् च पुनरलीनां भ्रमराणां मदाज्जानत्रापि कलयत्रापि
अङ्गनां स्त्रियं व्यचिनुत विलोकयामास । किंभूतां व्रततीनां
लतानां मध्ये आलीनां सखीनां च मध्ये आलीनां गुप्ताम् ।
नाम संभावनायाम् । आदौ सर्वा एव लता इति ज्ञानमासीत् ।
इदानीं काचित् हसति कुत्रचित् भ्रमराः स्वनन्ति इति
ज्ञात्वा तत्राङ्गनामन्वेष्टुं गतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

कमितुः कलुषाक्षिसुखार्थनभागऽपरागऽपरा
ऽगपरागपरा ॥ स्थितिमापतथैव हृतस्स
पुमाननयाऽऽननयाननयाननया ॥ ३३ ॥

कमितुरिति—अगपरागपरा वृक्षमकरन्ददर्शनोन्मुखी
अत एव कलुषाक्षिसुखार्थनभाक् कलुषं परागेण यदक्षि
तस्य यत्सुखं परागनिष्कांसनात्तस्य यार्थना याच्ना तां भज-
तीति तद्भाक् अपराङ्गना कमितुः कमयतीति कमिता भर्ता
तस्याऽपराक्संमुखं स्थितिं स्थानमाप प्राप । अनया अङ्ग-
नया स पुमान् पतिस्तथैव तेन प्रकारेण भर्तुरभिमुख-
स्थितित्वेन हृत इति न किन्तु वशीकृतः । अनया कया
आननयाननया आननं मुखं तस्य यानं भर्तुमुखसमीपप्राप-
णं तत्र नयो वैदग्ध्यं यस्याः सा । नयनपतितमकरन्दं दूरीकु-
र्विति नायकाभिमुखं मुखं प्रसारयन्ती तं जहारेति भावः ३३ ।

स्वमनेन समाऽऽयतया व्यधितागः स्वेव क

श्चनसमायतया ॥ ऋजुमानसमायतया
तस्मैनाऽक्रोधिजीवनसमायतया ॥ ३४ ॥

स्वमिति—कश्चन कामी तस्याः स्वभावर्याया
आयतया अतिदीर्घया समायतया मायया कपटेन
वर्त्तमानः समायस्तस्य भावः समायता तया
आगःसु एव अपराधेषु सत्स्वपि स्वमात्मानमनेन समप-
राधरहितं व्यधित चक्रे। ऋजुमानसं कोमलचित्तम् . .
या प्राप्ततया अर्थात्कामिन्या जीवनसमाय प्राणतुल्याय
तस्मै भर्त्रे नाक्रोधि न कुपितम् ॥ ३४ ॥

अभवदनेनानाविस्मयदोऽन्योमानिनी-
जनेनानावि ॥ अतिसुजनेनानाविस्व
लनंयदुपवनमनेनानावि ॥ ३५ ॥

अभवदिति—मानिनीजने विस्मयदोऽद्भुतदोऽन्योऽपरो
ना पुरुषस्तस्माद्धेतोरनेना अनपराधोऽभवदभूत् । यद्यस्मा-
दनेनातिसुजनेनातिसुहृज्जनेन पुंसा नानाविना नानाविधा
वयः पक्षिणो यस्मिंस्तादृशमुपवनमारामोऽनावि स्स्वलनं
वर्णनवैपरीत्यमपशब्दादि वा तद्गहितं यथा स्यात्तथाऽनावि
स्तुतम् । कृतापराधः कश्चित्पुमानुद्यानवनवर्णनयेव तर्हि
प्रासादयदितिभावः । अनावीति णु स्तुतावित्यस्य
लुङि रूपम् ॥ ३५ ॥

जनादसोस्समानतः पदाहतिस्मानतः ॥ परो
दधौस्मानतः स्वमूर्ध्निभास्मानतः ॥ ३६ ॥

जनादिति-परोऽन्यः कामुकः असोस्समानतः असुः
प्राणः तस्य समानतस्सदृशात् प्राणतुल्यात्समानतः साहं-
कारात् भास्मानतः शोभमानात् जनात् कान्ता-
जनात् पदाहतिं चरणेन आहतिमाघातं समानतोऽ-
तिनम्रस्तन् स्वमूर्ध्नि दधौ । स्वशिरसि प्रसादमिव दधारे-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

तनुच्छटोत्तमालयातयाभुवोत्तमालया ॥
अंहारिशीतमालयाऽनिलाऽवधूतमालया ३७ ॥

तनुच्छटेति-तया उद्यानभुवा उत्तमालया उद्गता उ-
च्छ्रितास्तमालास्तमालवृक्षा यस्यां सा तादृश्या । पुनः
शीतमालयानिलावधूतमालया शीतो यो मालयोऽनिलो
मलयगिरिसम्भवो वायुस्तेनाऽवधूता कम्पिता माला वृक्ष-
श्रेणी यस्यां तादृश्या भुवा उत्तमालया उत्तम आलयो गृहं
यस्यास्सा तादृशी तनुच्छटा स्त्रीसमूहोऽहारि हता । तथा
च मन्दसुगन्धिशीतलवायुसम्बन्धेन मनोहरे उद्याने कान्तस-
हिताः सर्वा विलासिन्य उत्तमगृहं त्यक्त्वा रमणार्थं ययुरिति
भावः । “वेलितप्रेक्षिता धूतचलिताकम्पिताध्रुते” इत्यमरः ।
“छटा कान्तौ संहतौ च” इति धरणिरिति भरतः ॥ ३७ ॥

श्रितलसदारामाभिः प्राप्येति जनो विहति

मुदाराऽऽमाभिः ॥ आरादाऽऽराऽमाभिः
स्फुरितसरोजंसरस्तदारामाभिः ॥ ३८ ॥

श्रितेति— जनः कामुकः श्रितलसदारामाभिः श्रित
श्रितो लसन्देदीप्यमान आरामो याभिस्तादृशीभिः
भिरमूभी रामाभिः स्त्रीभिः अमा सह उदारं श्रेष्ठां विहर्ति
विहारम् इत्यनेन प्रकारेण प्राप्य तदा तदानीम् आरान्समी-
पेऽभिस्फुरितसरोजम् अभि सर्वतः स्फुरितानि फुल्लानि
सरोजानि पद्मानि यस्मिस्तादृशं सरस्तडागम्
प्राप्तवान् । “अमा सह समीपे च । कासारः सरसी
इत्यमरः ॥ ३८ ॥

किमपस्सरसीमायाधामगुणामृतप्रसर-
सीमायाः ॥ द्रुतमितिसरसीमायात्यक्तो
भैम्यानलश्चसरसीमायात् ॥ ३९ ॥

किमपइति—हे दमयन्ति त्वमिमा अपः जलानि किं ग-
च्छसि विहर्तुमिति शेषः । या त्वं गुणामृतप्रसरसीमाया
धाम गुणा एवाऽमृतं तस्य प्रसरो विसर्पणं प्रवाह आधि-
क्यं वा तस्य सीमा मर्यादा तस्या धाम गृहम् ।
अमृतशब्देन सुधा जलं चाभिधीयते । गुणामृतप्रवाहः
स्थित इति भावः । इत्येवमुक्त्वा स नलो रसी रसिकः माया-
त्यक्तो व्याजहीनोऽदम्भी भैम्या सह द्रुतं शीघ्रं
सर आयादगमं द्विहर्तुमिति शेषः । “आपः स्त्री भूमि वावोरि ।

त्पक्वं हीनं विधुतसमुज्झितं धूतमुत्सृष्टम्” इत्यमरः ।
आयादिति यातेर्लङि ॥ ३९ ॥

गतपङ्काः सारस्यः श्रियोऽस्य जङ्घुर्मनोऽधि
काः सारस्य ॥ अपिकोकास्सारस्यस्थि
ताः कुर्य्यश्च हंसिकाः सारस्यः ॥ ४० ॥

गतेति—सारस्यः सरस इमाः सारस्यः सरः सम्बन्धिन्यः
श्रियः शोभाः । कथंभूताः गतश्च्युतः पङ्को याभ्यस्तादृश्यः
निर्मलाः अधिकाः श्रेष्ठाः । यद्वा कानि जलानि अधिकृत्य
वर्तन्ते ताः सारस्य सारभूतस्य श्रेष्ठस्याऽस्य नलस्य
मनो हृदयं जङ्घुर्हृत्तवत्यः । सारस्यस्थिताः आरस्यत इ-
त्यारसः शब्दस्तस्य भाव आरस्यम् आरस्येन सहितं सार-
स्यं तत्र स्थिताः कृतमधुरध्वनयः अथवा सरसस्य भावः
सारस्यं तत्र स्थिता विख्याता । सारस्याजलसाहित्याद्वा
स्थिताः कोकाश्चक्रवाकाः कुर्य्यः कुररपक्षिस्त्रियः हंसिका
हंसस्त्रियः सारस्यः सारसानां स्त्रियोपि मनो जङ्घुः । सरः स-
म्बन्धि शोभादर्शनेन कोकादिदर्शनेन च मुमुद इति तात्प-
र्य्यम् “पङ्कोऽर्घ्वाशादकर्दमौ । सारो बले स्थिरांशे च । को-
कश्चक्रश्चक्रवाकः” इत्यमरः । जङ्घुरिति ह्रस्वो लटि ॥ ४० ॥

काक्षतिरस्तिमिताभिः स्फुटमद्भिर्विहतिर
स्तिमिताभिः ॥ अनतितरस्तिमिताभिः
कमेत्ययदशङ्किधृतिभिरस्तिमिताभिः ४१ ॥

काक्षतिरिति—अनतितरस्तिमि अत्यन्तं तरो बलं
 वा येषां तेऽतितरसः न विद्यन्ते अतितरसस्तिमयो . .
 शेषा यस्मिंस्तादृशं तिमिनकादिरहितं कं जलमेत्य
 धृतिभिर्द्वैर्यैरस्ति त्यागमिताभिस्त्यक्तधैर्याभिः । यद्वा
 र्यैः अस्तिमिताभिः अस्थगिताभिः चञ्चलाभिरित्यर्थः
 भिः स्त्रीभिः अशङ्कि शंकितम् । अतर्कीति पाठे
 किमतर्कं तदाह यत् यस्मात् अस्ति श्लेषणम् इताभिः प्राप्ता-
 भिः तरङ्गक्षिताभिरित्यर्थः । त ५
 स्फुटं प्रत्यक्षमियं विहृतिः क्रीडा अतः काक्ष
 न कापीत्यर्थः । तिमिनकादिरहिते सरसि तासां
 स्वभावभीरुत्वमेव । “राजीवः शकुलस्तिमिः । तरसी
 रंहसी । कं शिरोम्बुनोः” इत्यमरः । शकि भये २
 चिणिलुडि ॥ ४१ ॥

अलिर्मिलत्परागतः सरोरुहात्परागतः ॥ मुखं

मुदाऽपरागऽतस्तदीयऽऽमापरागतः ॥ ४२ ॥

अलिरिति—अलिर्भ्रमरो मिलत्परागतो मिलन्मुलसम्प-
 रागः कुसुमरेणुर्योस्मिंस्तादृशादतः अस्मात्सरोरुहात्कम-
 लात्परागतः परावृत्तः । अपराक् संमुखं तदीयं स्त्रीमणसम्ब-
 न्धिसुखं मुदा हर्षेण रागतोऽनुरागादाप प्राप्तवान् । सौरभा-
 धिक्वयेन कमलं विहाय तन्मुखमाशिश्रियदिति भावः ॥ ४२ ॥

अथकामानलिनीनां स्त्रीणां संवैर्मनोरमा

नलिनीनाम् ॥ विधुततमानलिनीनां प

ङ्क्तिर्विततानसम्भ्रमानलिनीनाम् ॥ ४३ ॥

अथेति—अथाऽनन्तरं कामानलिनीनां कन्दर्पानलयु-
क्तानां कामुकीनां नलिनीनां नलयुक्तानां नलः पतित्वेन
अस्या अस्तीति नलशब्दादिनिप्रत्ययः ततो ङीष्। स्त्रीणां स-
ङ्घैः समूहैः नलिनीनां कमलिनीनां पङ्क्तिः विधुततमाऽत्यन्तं
कम्पिता स्नानवशात्पद्मावचयाद्वा। मनोज्ञा सुन्दरी अलिनी-
नां भ्रमरीणां संभ्रमान्भयध्वनीस्ततान् । नलसहितारामान्दो-
लिता कमलिनी शृङ्गी शङ्कारानतनोदिति भावः ॥ ४३ ॥

सरःश्रियोऽन्तरंगतः सरोजनृत्तरङ्गतः ॥

भयं महतरङ्गतस्तनूजनस्तरङ्गतः ॥ ४४ ॥

सरइति—सरःश्रियः सरोलक्ष्म्या अन्तरं मध्यं स्वरूपत्वं
वा गतः प्राप्तः । तनूजनः स्त्रीसमूहः सरोजनृत्तरङ्गतः सरो-
जानां कमलानां नृत्तं नर्तनं तस्य रङ्गतो रङ्गभूमेः तरङ्गतः
ऊर्मिभिर्महत्तरं अतिशयेन महद्भयं साध्वसं गतो गतवान् ।
कमलनर्तनहेतुतरङ्गात्रकहतिकम्पशङ्कया स्त्रीजनो भीतो
बभूवेति भावः । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिर्भेदता-
दर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरात्मनि च” इति
“लास्यं नृत्तं च नर्तने” इत्यमरः ॥ ४४ ॥

अथनीरात्सारसतः फेनपरीताद्यथाम्बराः

त्सारसतः ॥ अतिमुखरात्सारसतस्तीर

मितास्त्रीततिश्चिरात्सारसतः ॥ ४५ ॥

अथेति—अथ जलविहारानन्तरं सा स्त्रीततिः

श्चिराद्बहुक्षणात्सारसतः सरसः इदं सारसं . . .

तडागजलात् । सारसतः सरसः इदं सारसं क्रीडनं . . .

द्विहाय । लपल्लोपे पञ्चमी । न . . .

अतिमुखरात् रसतः शब्दायमानात् । सारसतः . . .

विशेषाद्धेतोः अतिमुखरादतिवाचालात् फेनपरीतात् फेन-

व्याप्तात्तीरं तटम् इता प्राप्त । उत्प्रेक्षते अम्बरात् . . .

यथा अम्बरादिवेत्यर्थः । इवार्थे यथा । आकांशपक्षे . . .

साराणि श्रेष्ठानि सन्ति नक्षत्राणि यस्मिंस्तादृशात्

परीतं जलं नक्षत्रवदाकाशप्रायं यथा

वतरन्ति एवं जलात् स्त्रियोऽवतेरुरिति भावः । “सत्ये

विद्यमाने प्रशस्तेभ्यार्हितेपि सत्” । “व्योमपुष्करमम्बरम्” ।

“सारो बले स्थिरांशे च” इत्यमरः । रसतइति रस शब्दे

इत्यस्मात् शत्रन्तः ॥ ४५ ॥

सचोदयावलीनतस्समुत्प्रभावलीनतः ॥

नयन्ययावलीनतः पदं जनोवलीनतः ॥ ४६ ॥

सचोदयेति—स च जनः स्त्रीसमूहः वलीनतस्त्रिवलीभि-

रानतः नम्रः अलीन् अमरान् नयन् गात्रादिसौगन्ध्येनाकर्षयन् । अतः सरस्तीरात् पदं स्वस्थानं ययो। कथंभूतं पदम्

उदयावलीनतः उदयाचलप्राप्तात् । यद्वा । लब्धं प्राप्य अव-

लीनात् निमग्नात् इनतः सूर्यात्समुत्प्रभावलि सम्यगुद्गताः
प्रभावलयः प्रभाश्रेणयो यस्मिंस्तादृशम् । सूर्येऽस्तमुपया-
ति स्त्रीजनो गृहं गतवानित्यर्थः । “पदं व्यवसितत्राणस्थान-
लक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु” इत्यमरः ॥ ४६ ॥

दिशकामानङ्गेहं मन्योमदनेषु विकृतिमा-
नङ्गेहम् ॥ इति परमानङ्गेहं नलः प्रियाम
नयदतिविमानङ्गेहम् ॥ ४७ ॥

दिशेति—हे अङ्ग प्रिये दमयन्ति अहम् अङ्गे शरीरे मद-
नेषु विकृतिमान् कामशरविकारवानस्मि । कथंभूतः इहं-
मन्यः इं कामं हन्तीति इहः इहं कामहन्तारमात्मानं मन्यते
इतीहंमन्यः अतः कामानभिलाषान्दिश देहि रत्यभिलाषं
पूरय।इत्यनेन प्रकारेण नलः प्रियां गेहं गृहम् अनयत् अनै-
षीत् । कथंभूतं गेहं परमानङ्गेहं परमा उत्कृष्टाऽनङ्गस्य
कन्दर्पस्य ईहा चेष्टा वाञ्छा वा यस्मिन्।भित्तिलिखितना-
नाकामचेष्टं कामोदीपनं वा अतिविमानम् अतिक्रान्तं
विमानं पुष्पकादि येन तत् । तिरस्कृतदेवयानमित्यर्थः ।
अनयदिति णीओ लङि ॥ ४७ ॥

अरुणमहस्तेनेन प्रापिचसोब्जैर्गुणग्रहस्ते
नेन ॥ भाव्यमिहस्तेनेन स्फुटमस्य हितद्
तेशुहस्तेनेन ॥ ४८ ॥

अरुणेति—इनेन रविणा अरुणा महस्ता अरुणतेज-

स्त्वं प्रापि प्राप्ता । सन्ध्यारागारुणो रविरभूत् । स च
 गुणग्रहणमब्जैः कमलैर्न तेने न विस्तारितः । इह
 मये अस्य हि सूर्यस्य तद्गते कमलगते अंशुहस्ते ।
 हस्ते सति अनेन रविणा स्तेनेन चोरेण स्फुटं व्यक्तं
 व्यम् । सन्ध्यारागारुणे सूर्ये कमलानामारुण्य
 यतः कमलगते रविकरे सति सायंकाले स्वकरद्वारा
 कृतां रविरपहरिष्यतीति भावः । “महस्त्वत्सवतेजसोः
 मरः । तेने तनोतेलिटि ॥ ४८ ॥

यतोयतोयतोयतोरवेर्मरीचिसञ्चयः ॥ महा
 न्धकारसञ्चयस्ततस्ततस्ततस्ततः ॥ ४९ ॥

यतइति—यतो यस्माद्धेतो रवेर्मरीचिसञ्चयो
 समूहो यतो यतो यस्माद्यस्मात्स्थानात् यत उपरतः ।
 उपरमे धातो रूपम् । ततः । महान्धकारसञ्चयो
 महान्धकारसञ्चयो महान्धकारसमूहस्ततः व्याप्तः ।
 यतो देशाद्रविकिरणा निवृत्तास्तत्र तत्र महान्धकारो
 दिति भावः ॥ ४९ ॥

छादितरविताऽनेनप्रापिचकालेनसस्वर
 वितानेन ॥ जितरुधिरवितानेनव्योम्नाच
 स्फुरितमुडुभिरऽवितानेन ॥ ५० ॥

छादितेति— अनेन कालेन सायंकालेन

आच्छादितः पिहितो रविर्यस्मिन् सः तस्य भावस्तत्ता सा प्रापि प्राप्ता । कथंभूतेन सस्वरवितानेन सस्वराः सशब्दाः वीणां पक्षिणां ताना विस्तारा यस्मिस्तादृशेन सशब्दपक्षिसमूहविशिष्टेनेत्यर्थः । एवं जितरुधिरवितानेन जितरुधिरसमूहेनाऽत्यन्तमारक्तेनेत्यर्थः । एवमवितानेन अवीणां मेषाणां वितानो विस्तारो यस्मिस्तेन । यद्वा । न विद्यते वितानो यज्ञो यस्मिस्तेन "सन्ध्यायां सप्त वर्जयेत्" इति स्मृतेः । च पुनर्व्योम्ना आकाशेन उडुभिः । करणेन । स्फुरितं शोभितम् । यद्वा जितरुचिरवितानेनेति पाठे व्योम्ना इत्यस्य विशेषणम् । जितः अतिरुचिरो वितान उल्लोचो येन इत्यर्थः । "ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके । तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्" इत्यमरः ॥ ५० ॥

अथोद्यतोऽम्बुराजतः श्रियंस्वमापराजतः ॥

यथाघटोव्यराजतस्मराग्रगः सराजतः ॥ ५१ ॥

अथेति—अथाऽनन्तरमम्बुराजत उदधेः सकाशात् उद्यत उद्गतः स चन्द्रो व्यराजत शुशुभे । स्वमाकाशं राजतश्चन्द्रात् श्रियमाप प्राप । अथ स्मराग्रगः कामपुरोवर्ती राजतो रूप्यमयो घटः शोभते । यथाशब्द इवार्थे । उदधेरुत्थितश्चन्द्रो मदनभूषप्रस्थानाभिषेकरूप्यकलश इव रराजेति तात्पर्यम् । "श्वेतरूप्येपि रजतं हेमिरूप्येसिते त्रिषु" इत्यमरः । व्यराजतेति राजतेर्लङ् । ॥ ५१ ॥

दधतंकालंकालङ्कालङ्कालंवियोगिनीश
 शिनन्तम् ॥ अध्वगकालंकालंकालंकालं
 प्रसमीक्षितुंप्रोद्यन्तम् ॥ ५२ ॥

दधतमिति—का वियोगिनी विरहिणी तं शशिनं समी-
 क्षितुं द्रष्टुमलं समर्था न कापीत्यर्थः । कथंभूतं कालं कृष्ण-
 वर्णं यत् कालंकालंकालं कलङ्क एव कालङ्कः स चासौ
 झालोऽलङ्कारो । रलयोरैक्याद्यमके न दोषः । तं दधतं धारय-
 न्तम् । अध्वगकालम् अध्वगानां पथिकानां कालं नाशकम् ।
 एवं कालंकालं कालेकाले रात्रौ रात्रौ प्रोद्यन्तं प्रकर्षेणो-
 द्यन्तम् । “कृष्णेनीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः
 इत्यमरः । कालंकालमिति “नित्यवीप्सयोः” इति द्विवचनम् ।
 “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया” ॥ ५२ ॥

क्षरत्तुपारशीकराः प्रबुद्धकैरवाकराः ॥ ततो
 जजृम्भिरेकरा जगत्सु शार्वरीकराः ॥ ५३ ॥

क्षरदिति—ततो नन्तरं क्षरत्तुपारशीकराः क्षरन्तः स्रवन्त-
 स्तुपारशीकरास्तुहिनजलकणा येभ्यस्तादृशाः एवं प्रबुद्ध
 उत्फुल्लः कैरवाकरः कुमुदसमूहो येभ्यस्तादृशाः शार्वरीक-
 राश्चन्द्रसम्बन्धिनः । शर्वरीकरश्चन्द्रः तस्येदमित्यण् । कराः
 किरणा जगत्सु लोकेषु जजृम्भिरे विजृम्भिताः । “बलिह-
 स्तांशवः कराः” इत्यमरः । जजृम्भिरे इति जृभि विनामे
 काशे चेत्यस्माच्छिटि ॥ ५३ ॥

वधूस्तदाऽनुनिन्यिरेनयेनयेनयेनये ॥ व
शंनरोनयन्समुन्नतेनतेनतेनते ॥ ५४ ॥

वधूरिति—तदा चन्द्ररश्मिपातानन्तरं ये नरः ये पुरुषा
येन येन नयेन यथा यथा नीत्या उपायेन वधूः कामिनी-
रनुनिन्यिरेऽनुनीतवन्तः ते पुरुषाः समुन्नतेन समृद्धेन
तेन तेनोपायेन वशं स्वाधीनतां अनयन्नैषुः । येन येनो-
पायेन पादान्त्या स्त्रियोऽवशा वशमागताः तेनैव वशं
चकुरिति भावः ॥ ५४ ॥

सहासहावमादरैःसहासहाःस्मरस्यते ॥ सुरा
ऽसुरायथाऽमृतेसुरासुरागमादधुः ॥ ५५ ॥

सहेति—स्मरस्य कामस्य असहा असहिष्णवस्ते
कामुकजनाः सहासहावं हासहावादिभावसहितं यथा स्या-
देवम् आदरैः सह सादरं सुरासु मधुषु रागं पानानुरागमाद-
धुर्दधिरे । अनन्तरं कामुकजना हावादिसहितं सुरां पपुरि-
ति भावः । यथा सुरासुरा देवासुरा अमृते रागं कुर्वन्ति ।
“सुराहलिप्रियाहालापरिसुद्वरुणात्मजा” इत्यमरः । आदधु-
रिति दधातेर्लिटि यच्चोक्तं भरतेना “अलङ्कारस्वभावज्ञैर्ज्ञेया
भावा रसाश्रयाः । यौवनेभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारावक्रगात्र-
जाः ॥ देहात्मकं भवेत्सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः । भावा-
त्समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता । लीलाविलासो विच्छि-
त्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चित् । मोहायितं कुहमितं विद्वेपोललितं

तथा॥ विकृतं चेति विज्ञेयादशस्त्रीणां स्वभावजाः ।
 नुकृतिर्लीलाश्चिष्टावाग्वेषचेष्टितैः ॥
 प्रियाया वासनादिषु ।
 दर्शनः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः ।
 ह्लादितगीतादिव्यामिश्रं किल किञ्चित् ॥ मोहायितं
 स्मृत्वासाङ्गभङ्गादिजृम्भणम् । दुःखोपचारः
 र्थात्कुट्टमितं मतम् । विद्वेषो भिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः
 अनाचार्योपदिष्टस्याल्ललितं रतिचेष्टितम् ।
 व्याजाद्विकृतं दर्शिते क्लितम् ॥ ५५ ॥

मधुप्रपीयचाभवन्नतानतानतानताः ॥ रमा
 ऽरमारमारमाजलेजनेऽत्रहालया ॥ ५६ ॥

मध्विति—मधु प्रपीय मधु मद्यं प्रपीय पीत्वा
 स्त्रियः नता नम्रा अनता अनम्राश्च नाभवन्नपि त्वभवन्
 यायाः पूर्वं नम्रास्तास्ता मधुपाने कृतेऽनम्रा अभवन्
 अनम्रास्तास्ता मधुपाने कृते नम्रा अभवन् ।
 मारः कन्दर्पस्तस्य मा लक्ष्मीः कन्दर्पशोभा तथा
 ऽत्र जने हालया सुरया।करणेन।रमा श्रीः अरं शीघ्रमेव
 प्राप्तवती । सुरापानात् स्त्रीजनेऽन्यैव काचन
 तात्पर्यम्।प्रपीयेति पीकपानेऽस्य रूपम्।पिबतेस्तु
 ति भवितव्यम्।नल्यपीतीत्वनिषेधात्।अभवन्निति
 ङि।आरेति

यद्वा पूर्वश्लोकोक्तास्ते कामिजनाः च पुनः मधु आसर्व
प्रपीय पीत्वा अतानतानतानताः अभवन् । अतानम् अक्षर-
शून्यं यत्तानं गानं मूर्च्छनाविशेषः तस्य भावस्तत्ता तस्यां
आनताः परायणाः सुरां पीत्वा गानोत्सुका अभवन्नित्यर्थः ।
अत्र वसन्ते जने कामिजने अथवा अत्र जने अस्मिन्
कामिजने हालया मदिरया आकुले मत्ते सति रमा शोभा
मारं कामम् अरम् अत्यर्थम् आर प्राप । मदिरापानेन
कामो विजृम्भित इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भ्रमरैर्द्रागस्तानि प्रपीय च मधूनि सानुरा
गस्तानि ॥ दत्तनिरागस्तानि प्रायच्छय
न अनस्त्वरगस्तानि ॥ ५७ ॥

भ्रमरैरिति—सानुरागः सखेहः एवं त्वरागः त्वरया वेगेन
गच्छतीति त्वरागः जनः कामुकलोको दत्तनिरागस्ता नि-
रागस्तादत्ता निरपराधता येस्तादृशानि विस्मारितापराधा-
नि । भ्रमरैर्भृङ्गैश्च पकोपरिस्थितैर्द्राग्घाटित्यस्तानि त्यक्तानि
मधूनि मद्यानि प्रपीय पीत्वा शयनं पर्यङ्कं च प्रापत्
अशिथ्रियत् । कीदृशं शयनम् । तानि तानो विस्तारो
वितानो वास्यास्तीति तानि सुरतार्थमिति भावः ॥ ५७ ॥

अदूरवस्थितैः प्रियैः सुदूरवस्त्रकाः कृताः ॥

तदूरवश्च काशिरे मृदूरवः क्षतानखैः ॥ ५८ ॥

अदूरेति—अदूरवस्थितैरदूरे निकटेऽवस्थितैः प्रियैर्भर्तृ-

भिःसुदूरवस्त्रकाः कृताः सुदूरे वस्त्रं येषां तास्तादृशाः
 विहिताः । तदूरवस्तासां स्त्रीणामूरव ऊरुदेशाः
 मृदवः कोमलाश्च ते ऊरवो विपुलाः पीनाश्च
 विपुलाः नखैः क्षता भिन्नाश्चकाशिरे शुशुभिरे ।
 प्रियकरहृतवसनाः कोमलाः स्त्रीणामूरवोरेजुरिति भावः
 वस्थितैरिति । “वष्टि भागुरिरल्लोपम्” इत्यादिनाऽल्लोपः
 बहुव्रीहित्वात्कः । “सक्थिक्कीवे पुमानूरुः । कोमलं मृदुलं मृदु
 वडोरुविपुलं पीनम्” इत्यमरः । चकाशिरे इति
 स्तावित्यस्य लिटि रूपम् ॥ ५८ ॥

ससमुद्रमहेलाभिस्फुरितगुणाभिस्ततः
 रमहेलाभिः ॥ श्रीःप्रवरमहेलाभिस्तथै
 वयुवपङ्क्तिभिः परमहेलाभिः ॥ ५९ ॥

ससेति—ततोऽनन्तरं

ससमुद्रा ससागरा महती दीर्घा या इला भूमिस्तस्या
 स्फुरिताः श्रुता गुणा यासां ताभिः परमहेलाभिः परमा
 दृष्टा हेला लीला यासां ताभिः प्रबलमहेलाभिः
 स्मरमहे कन्दर्पोत्सवे श्रीशोभा सुखं वा अलाभि प्राप्ता
 तथैव तेन प्रकारेण युवपङ्क्तिभिस्तरुणश्रेणिभिः श्रीः
 यद्वा ताभिः । करणेन । सह वा युवपङ्क्तिभिः शोभा
 यत्रापि विशेषणम् । अलाभीति दुर्लभम्
 लुङि “चिण्भावकर्मणो” इति च्लेश्रिणि कृते “लभेच्च

नित्यं नुमि प्रसक्ते “विभाषा चिण्णमुलोः” इति नुमागमाऽ-
भावे वृद्धौ रूपम् । महतो इला महेला । “गोभूवाचस्तिवडा-
इलाः । महेला महिलापि च” इति द्विरूपकोषः ॥५९॥

विपरीतरति वर्णयन्नाह—

इहमणितारावलयश्रितइवनृत्येकृतावता
रावलयः ॥ वक्षसितारावलयस्वनानिपेतु
श्चहारतारावलयः ॥ ६० ॥

इहेति—मणितारावलयश्रिते मणिते सुरतकूजिते
आरावः शब्दस्तस्य लयः साम्यं तेन श्रिते गीतवाद्या-
दिसाम्ययुक्ते इह रते नृत्य इव नाट्य इव वलयः त्रिवली-
भङ्गाः कृतावताराः कृतोऽवतारोवतरणं याभिस्ताह-
इयोऽभवन् । उपरिसुरतेऽत्यासक्त्या वलयो नाह-
इयन्तेति यावत् । वलयस्वनाः कङ्कणझणझणत्काराश्च
तारा अत्युच्चा अभवन् । हारतारावलयः हारस्य ताराः
शुद्धमौक्तिकानि तेषां श्रेण्यश्च प्रियवक्षसि निपेतुश्चस्व-
लुरित्यर्थः । यद्वा हारेषु यस्तारावलयैर्यष्टिविशेषः ते वक्षसि
प्रियोरसि निपेतुः । रतिसम्भ्रमात् झुटितहारयष्टयः प्रियो-
रसि निपतिता इत्यर्थः । सप्तविंशतिमौक्तिका यष्टिस्ताराव-
लिर्नक्षत्रमाला । “सैवनक्षत्रमालास्यात्सप्तविंशतिमौक्ति-
कैः” इत्यमरादित्यर्थः । नृत्येपि पात्राणामवतारणं तद्वारा-
दित्रुटनं कङ्कणकोणादि भवति । “लयः साम्यमथास्त्रियाम् ।
मणितं रतिकूजितम् । बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

अभवन्निति भवतेर्लङि । “तारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ।
ल्योऽस्त्रियाम् । मुक्ताशुद्धौचहारः स्यात्” । निपेतुरिति
तेर्लिटि ॥ ६० ॥

तयार्द्रधीरमाययामुदामनारमायया ॥

नलोविहारमाययावधःकृतारमायया ॥ ६१

तयेति—आर्द्रधीः शृङ्गारस्त्रिगुणवुद्धिर्नलो मुदां

अनारमायया आरमो विरतिस्तद्रहितः अनारमः अयः
भावहविधिर्ग्रस्यास्तादृश्या हर्षाविरतभाग्ययेत्यर्थः ।
यया मायारहितया तया दमयन्त्या सहितो नलो
क्रीडाभाययौ आगमत् । यद्वा या दमयन्ती मुदां
अनारमाय अविश्रामाय भवति तया सह नलो
यौ । यया रमा लक्ष्मीरधःकृता रूपेण सौभाग्येन
तोऽप्यधिका तादृश्या दमयन्त्या नलो विजहारेति भावः ।
आययाविति यातेर्लिटि ॥ ६१ ॥

साशङ्काऽमायाऽऽसीत्कृतिनीभैमीनलस्य

कामायाऽऽसीत् ॥ कामनिकामायासी

द्युतितदिष्टांसचाऽधिकामायासीत् ॥ ६२

साशङ्केति—सा भैमी अशङ्का शङ्कारहिता कृतिनी

पुणा पुण्यवती वाऽमाया निर्व्याजा आसीदभूत् ।

प्रकारेण नलस्य कामाय अभिलाषाय

काममपूरयदित्यर्थः । कामनिकामायासी कामेन

येन निकाममत्यर्थमायासी आयासः परिश्रमो यस्य तादृक्
स च नलश्च तदिष्टां दमयन्तीप्सितामधिकां द्युतिं क्रीडाम्
आयासीत् आगतः । दमयन्तीरतावसरे निर्व्याजां शङ्कां
नलस्याऽभिलाषाय बभूव । नलश्च दमयन्तीमनोऽभिल-
षितं समपूरयदिति परस्पररसोत्कर्षोभूदिति भावः । आसी-
दित्यस्तेरेकं लङि अपरमपि अस गतावित्यस्य लुङि ।
आयासीदिति यातेर्लुङि । यद्वा । भैमी कथंभूता साशङ्का
सभया प्रौढरात्रित्वात् स्त्रीस्वभावत्वाच्च । पुनः अमाया
निःकपटा । पुनः सीत्कृतिनोत्येकं विशेषणम् । आशङ्कास-
हिताया माया कापट्यं तया सीत्कृतिनी भयच्छलेन सी-
त्कारवती । यद्वा मायया छलेन सीत्कृतिनी नलस्य
कामाय मनोरथसिद्धये आसीत् बभूवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इतिनानामायानानलःकलिभुवांबलेनना
नामायानाम् ॥ व्यसनानामायानानि
धिररमद्राज्यजन्मनामायानाम् ॥ ६३ ॥

इतीति—इत्यनेन प्रकारेण नलो नैपथः नानामायानां
नानाविधा माया व्याजानि येषु तादृशानां कलिभुवां कले-
र्भवन्तीति कलिभुवः कलिजनितास्तेषां व्यसनानां विपदाम्
आयानादागमनपर्यन्तम् आगमनावधेः अरमत् अक्रीडत् ।
कथंभूतः बलेन । करणेन । राज्यजन्मनां राज्ये जनपदे जन्म
येषां तादृशानामायानां धनागमनानां निधिर्निधानमाधार

इति यावत् । अभवदिति पाठे नानादम्भकलिजनितापत्त्या
ममनावधि नलो राज्यश्रीभाजनमभूदिति भावः । “अयः
शुभावहो विधिः” इत्यमरः । अभवदिति भवतेर्लङि ॥ ६३ ॥

स्वयंवरादनन्तरं महीमहीमहीनधीः ॥

ररक्षनैपथस्तदारराजराजराजराः ॥ ६४ ॥

इति श्रीकालिदासकृतेनलोदये सत्काव्ये द्विती-
योच्छ्वासः ॥ २ ॥ इति पूर्वार्द्धः ।

स्वयमिति—तदा तस्मिन्काले नैपथो नलः स्वयंवरा-
दनन्तरं स्वयंवरात्परतः महीं भुवं रंक्षाऽपालयत् ।
कीदृशः मही सोत्सवः पुनः अहीनधीः विशालबुद्धिः राज-
राजराः राजराजः कुबेरस्तस्येव राधनं यस्य तादृशः
सन् रराज शुशुभे । स्वयंवरोत्तरं भुवमरक्षन्नलः कुबेर-
प्रायसम्पञ्चासीदिति भावः । “राजराजो धनाधिपः । अर्थे रै
विभवा अपि” इत्यमरः । रराजेति राजतेर्लिटि ॥ ६४ ॥
इति श्रीनलोदयकाव्यटीकायां मुनोधिण्यां द्वितीयोच्छ्वासः ॥ २ ॥ इति पूर्वार्द्धः ।

अथोत्तरार्द्धे—

तृतीयोच्छ्वासः ।

अथसुरवृषभाःस्वरतःप्रेक्ष्यकलिंप्रस्थिता
महाद्भास्वरतः ॥ यःकृतिपुशुभास्वरतः
पप्रच्छुस्तद्गतिधननिभाःस्वरतः ॥ १ ॥

अथेति—अथ स्वयंवरादनन्तरम् अतोऽस्माद्रास्वरतो
 देदीप्यमानान्महात्स्वयंवरोत्सवात्स्वः स्वर्गप्रस्थिताः प्र-
 चलिताः । सुरवृषभाः सुरोत्तमा इन्द्राद्याः कलिं प्रेक्ष्य तद्वति
 तस्य कलेर्गतिं गमनं पप्रच्छुः । यः कलिः शुभासु कृतिषु
 कार्येषु अरतः न रतः विरक्त इति यावत् । कीदृशाः सुरो-
 त्तमाः स्वरतः कण्ठध्वनेः घननिभाः घनो मेघस्तत्सन्निभाः
 कलिविशेषणं वा । दमयन्तीस्वयंवरात्स्वर्गं गच्छन्तो देवा
 मध्ये कलिं दृष्ट्वा कुत्र गच्छसीति तद्वचनं पृष्टवन्त इति
 भावः । “स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूल-
 नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः । मह उद्धव उत्सवः”
 इत्यमरः । पप्रच्छुरिति प्रच्छधातोर्लिटि ॥ १ ॥

दैवैर्गमनं पृष्टः कलिराह—

यशसामाऽऽयामितया हतः श्रिया भीमदु-
 हितमायामितया ॥ तदधिगमायाऽमि-
 तया स्पृहयाऽद्यमनुष्यमाऽऽयामितया ॥ २ ॥

यशसामिति—यशसाम् आयामितया कीर्त्तिनां दैर्घ्य-
 वत्तया अतियशस्विन्या । इन्नन्तात् तत् । भीमदुहितमा-
 यां भीमस्य राज्ञो दुहिता पुत्री दमयन्ती तन्मायां
 तद्व्याजम् इतया गतया तया श्रिया लक्ष्म्या हत आहत-
 चित्तः । तदधिगमाय दमयन्तीरूपलक्ष्मीलब्धयेऽमितया-
 ऽसंख्यया बहुतरया स्पृहया इच्छयाऽद्यास्मिन् वर्तमान-
 दिने मनुष्यलोकमायामि गच्छामि । “आत्मजस्तनयः

सूनुःसुतःपुत्रःस्त्रियां त्वमी । आदुर्दुहितरं सर्वे" इत्यमरः ।
आयामोति यातेर्लटि ॥ २ ॥

इतिविकलोऽमायायास्तदुक्तञ्चेजनोऽ
मलोमायायाः॥शुभशीलोमायायाः स्थि
तो नलोऽस्यावरोऽनुलोमायायाः ॥ ३ ॥

इतीति—इत्यनेन प्रकारेण तदुक्तस्तेन कलिनोक्तो
भाषितः अमलो निर्मलः अमरो वा रलयोरैक्यात् जनो
देवलोक ऊचेऽकथयत् । किमकथयदित्याह । अमायाया
निर्व्याजायाः अस्याः दमयन्त्याः शुभशील उत्तमस्वभावो
नलः वरः स्थितः । वरः प्रसिद्धः । कीदृश्याः विकलोमाया-
याः विकलो दीनः उमायाः पार्वत्या अयः शुभावहो विधि-
र्यया तादृश्याः पार्वत्युत्तमभाग्यायाः कीदृश्याः अनुलोमा-
यायाः अनुलोमः अनुकूलः अयः शुभाऽदृष्टं यस्यास्तस्याः
मा यायाः मागच्छ । दमयन्त्या नलो वृतस्त्वं मा गच्छेति
भावः । यद्वा मायाया दम्भतः बुद्धितो वा विकलस्सन् त्वं
मागच्छेत्यर्थः । यद्वा देवलोकविशेषणम् । “माया शाम्बरी
कृपा दम्भोबुद्धिश्च” इति हैमः ॥ ३ ॥

वचइतिवस्वादिभ्यःश्रुत्वाकलिरुत्सवास
वस्वादिभ्यः ॥ मखसर्वस्वादिभ्यश्चुकोप
दोषात्समदभुवःस्वादिभ्यः ॥ ४ ॥

वच इति— कलिरुत्सवासवस्वादिभ्यः उत्सवलक्षणो

स्त्रीत्वेन नले यानुरक्तेत्यर्थः। अवलाया भावोऽवलता। “त्वत-
लोर्गुणवचनस्य” इति पुंवद्भावः। यथा लता सुरवृक्षान् अवल-
तया असारत्वेन संयोज्य नले तुच्छतृणे वल्यते पश्चात्तेन
सह तया क्षणमपि न स्थीयते तथेत्यर्थः। लतया कथंभूतया
मानवलतया माने विस्तारे वलता अतिशयो यस्यास्तयेति
भावः। “अमा सह समीपे च” इत्यमरः। आस्यतामित्यास
उपवेशन इत्यस्य भावे लोटि ॥ ५ ॥

इतिबलवानन्तरतः कलिः किलैतज्जगाद-
वानन्तरतः ॥ अवहितवानन्तरतस्समृद्धि-
षुनलस्यविविशिवानन्तरतः ॥ ६ ॥

इतीति-इत्यनेन प्रकारेण बलवान्कलिरेतत् पूर्वोक्तं
शापवचनं जगाद। किल निश्चये। अतः अनन्तरम् अन्तरतः
छिद्रतः छिद्रम् अवकाशं वा प्राप्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। यद्वा
अन्तरतः अन्तर्द्धानात् समृद्धिषु सम्पत्सु सत्सु। तद्-
द्विष्विति पाठे पूर्वोक्तशापवचनवृद्धिषु इत्यर्थः। अवहित-
वान् सावधानः वानं वनसमूहं तरतो गच्छतो नलस्याऽन्तः
हृदयं विविशिवान् प्रविवेश। यद्वा अन्तरतद्द्विषु इति
पाठे अवकाशशापदुःखबाहुल्येषु अवहितवान् सावधानः।
यद्वाऽन्तरं विनाशं तनोतीत्यन्तरतत्तादृशा वृद्धयः नलस्य
ऋद्धयो धनागमास्तेषु। यद्वाऽन्तरतद्द्विषु अन्तरं छिद्रं
तद्द्विषु छिद्रबाहुल्येषु सावधानः। अथवान्तरतद्द्विषु अ-

न्तरे मध्ये तद्वृद्धिषु तस्य नलस्य वृद्धिषु धनागमेषु अव-
हितवान् । यथा वृद्धिर्न भवतीति । पुनरन्तरतः नाश-
रतः एवं पूर्वोक्तं शापवचनं कलिरुक्तवान् । प्रवेशच्छिद्रान्वे-
षणसावधानश्च मृगयां गतस्य नलस्य हृदयमध्यास्तेति
भावः । “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्विभेदतादर्थ्ये ।
छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मनि च । अन्तोऽध्यव-
सितौमृत्यौस्वरूपेनिश्चयेन्तिके” । वानमिति “तस्य समूहः”
इत्यण् । विशः प्रवेशन इत्यस्माल्लिटि कसौ कृते “विभाषा-
गमहनविदविशाम्” इति वसोरिद्विकल्पः ॥ ६ ॥

सोऽथसदारोदरतःपुष्करविजितोनलःस
दारोदरतः ॥ व्याजाहारोदरतःस्वपुरा
निर्यातवानुदारोदरतः ॥ ७ ॥

सोथेति—अथ कलिप्रवेशानन्तरं दारोदरतः द्यूतसम्ब-
न्धिनो व्याजात्कपटात्पुष्करेण भ्रात्रा विजितः पराजितः
स नलः दरतः भयात् पीडया वा उदारोदरतः उदारं वि-
शालमुदरं मध्यं यस्य तादृशात्स्वपुरात् स्वगृहान्नगराद्वा
सदारः दाराः दमयन्ती तथा सहितो निर्यातवान् निरगमत ।
यद्वा राज्यभ्रंशानन्तरं कलिसंक्रमणात् नलस्य जलोदरं
जातमिति पुराणवार्ता । बृहदुदरहेतोरित्यर्थः । कीदृशः
सदा सर्वदा रोदे अश्रुशरणे रतोनुरक्तः । रुदन्निति यावत् ।
“दारोदरदुरोदरे” इति वैजयन्ती । “तस्येदम्” इत्यण् । “पञ्च-

म्यास्तसिल्” अगारे नगरे पुरः । “दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे ।
उदारो दातृमहतोः” इत्यमरः ॥ ७ ॥

असमानानाऽऽहारिःस्मैनंशब्दांश्चकिम
मुनानाहारि ॥ अपितेनाऽनाहारिभ्रान्तं
भूषणमपास्यनानाहारि ॥ ८ ॥

असेति—अरिः शत्रुः पुष्करो रिपुरेव वा एनं नलम् अ-
समानाननुचितांश्च शब्दान् वाणीराह स्म । भर्त्सनवचनान्य-
शिश्रवदित्यर्थः । अमुना नलेन किं वस्तु नाऽहरि न
हारितम् । यद्वा अमुना पुष्करेण अस्य नलस्य सम्बन्धि-
किं वस्तु नाऽहारि । अपि तु सर्वमेव हृतमित्यर्थः । तेन न-
लेन हारि मनोज्ञं नाना बहुविधं भूषणमलङ्कारं हारकुण्ड-
लकेयूरादिकमपास्य त्यक्त्वा अनाहारि आहारस्याऽभावो-
ऽनाहरः सोस्यास्तीत्यस्मिन्निति तादृशमाहाररहितं यथा
स्यादेवं भ्रान्तं वनेषु भ्रमितम् । द्यूते पुष्करविजितो
नलो भूषणमपास्य वने बभ्रामेति भावः । अहारीति हृभो
लुङि चिणि ॥ ८ ॥

शुचमकरोदन्यस्यभ्रमन्नलःपथिपदंसरो
दन्यस्य ॥ नचपुनरोदन्यस्यत्राणाया
भूत्परंपरोदन्यस्य ॥ ९ ॥

शुचमिति— पथि मार्गे संरोदं रोदनं रोदस्तेन सहितं

साश्रु । यद्वा स नलः रुदन् रोदनं कुर्वन् पदं चरणं विन्यस्य
क्षित्वा भ्रमन्नटन् अन्यस्य प्रेक्षकस्य पुष्करस्य वा शुचं
शोककमरोदकार्षीत् । च पुनः अस्य नलस्य परोदन्यस्य
पराउदन्या पिपासा यस्य तादृशस्य ओदन्यस्य ओदनाहं-
स्य परमन्यदन्नजलादिना त्राणाय रक्षणाय नाभून्नाभवत् ।
नलः कण्ठकवति मार्गे कोमलचरणतया रुदन् परिभ्रम-
न्सर्वेषां शोकमकरोत् । क्षुत्तृपितस्यास्य रक्षणाय कोपि ना-
भून्निराहार एवासोदित्यर्थः । “मन्युशोकौ तु शुक्लियाम् ।
पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुपु” । उदन्य इति “त-
दहति” इति यः । “अशनायाबुभुक्षाक्षुद्रासस्तुकवलार्थकः ।
उदन्या तु पिपासा तृट्” इत्यमरः । अभूदिति भुवोलुङि ॥ ९ ॥

नाऽस्यरमानाऽऽवासस्तच्च स्वगाजहुरर्थ्य
मानावासः ॥ अपिमदमानाऽऽवासस्वरो
पजलधितरन्क्षमानावासः ॥ १० ॥

नास्येति—अस्य नलस्य नरमा लक्ष्मीर्न आवासे
गृहमाच्छादनं वा । आसीदित्यध्याहारः । तच्च वासः तस्य
वस्त्रम् अर्थ्यमानाः क्रीडार्थमाहरेति दमयन्त्या याच्यमाना
स्वगाः कलिमायाविभूता हंसा जहुः । दमयन्तीपरिहि
तवस्त्रैकदेशं परिधाय हंसजिघृक्षया स्ववस्त्रं तदुपरि शि
तद्वस्त्रं गृहीत्वा हंसा ययुरिति पुराणवार्ता । स नलः क्षमा
नावा शान्तिनौकया स्वरोपजलधिं स्वक्रोधसमुद्रं तरु

उलङ्घयन्मदं गर्वं मानमभिमानं च आस चिक्षेप । लक्ष्मीः
स्थलं वास्य नासीत्कुत्रापि न स्थितवानित्यर्थः । पथि च
तद्वासो गृहीत्वा पक्षिणो गताः । असौ च गर्वाभिमानाव-
त्याक्षीत् । आसेत्यसु क्षेपण इत्यस्य लिटि ॥ १० ॥

तापशतेनवसानौद्रवेदितीमौनगावृतेऽन
वसानौ ॥ चेलान्तेनवसानौचेरतुरेकेन
पर्वतेनवसानौ ॥ ११ ॥

तापेति-इमौ दमयन्तीनलौ तापशतेन तापाधिक्येन
नौ आवयोर्वसा मेदो द्रवेत् शुष्येदिति हेतुरेकेन चेलान्तेन
वसनखण्डेन वसानौ छादयन्तौ अनवसानौ न अवसानं
मृत्युर्ययोस्तादृशौ नवसानौ नवं नूतनं सानु शृङ्गं यस्य
तादृशे पर्वते नगैर्वृक्षैरावृते युते चेरतुश्चलितवन्तौ । अति-
घर्मे एकेन पटान्तेनाऽऽच्छादयन्तौ इमौ मरणरहितौ
पर्वते चलिताविति भावः । नगावृते इत्यत्र सुखादृते इति
पाठे सुखं विनापि अविनाशिनौ इत्यर्थः । “हन्मेदस्तु वपा
वसा” । “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ”
इति नौ इत्यादेशः । द्रवेदिति द्रु गतावित्यस्य लिङि । “शैल-
वृक्षौ नगावगौ । सुःप्रस्थः सानुरस्त्रियाम्” इत्यमरः । चेर-
तुरिति चरतेर्लिटि ॥ ११ ॥

तद्वासःस्वापायान्नीतिरियंचेतिविपदिस
स्वापायाम् ॥ निजवासःस्वापायान्निकृ

त्यताममुञ्चदिहसस्वापायाम् ॥ १२ ॥
 तद्वास इति—स नलः कलिच्छन्नबुद्धित्वात् विपदि
 विपत्तौ इयमेव नीतिर्मत्वा तां दमयन्ती स्वापायां स्वापम्
 आयातीति स्वापाया तादृशीं सुप्तां सस्वापायां स्वस्या-
 पायो विश्लेषस्तत्सहितां पुनः स्वापायां स्वस्मात् अपगतः
 शुभावहविधिर्यस्यास्तां दुरदृष्टामित्यर्थः । तां दमयन्ती-
 मिह वने निजवासस्वापायात् निजं स्वकीयं यद्वासः स्वं
 च धनं तदपायात्तदपगमात्तद्वासः तस्या दमयन्त्या वासो
 वसनं निकृत्याऽऽच्छिद्याऽमुञ्चत् अत्याक्षीत् । यद्वा
 विपादि किंभूतायां स्वापायां स्वेन आत्मना आप्यते प्राप्यते
 स्वापा तस्यां सत्यां सस्वापायां स्वापयुक्तायां दमयन्त्यां
 सत्याम् इत्यर्थः । नलो वने प्रसुप्तां दमयन्तीं वसनाद्धि-
 छित्त्वाऽमुञ्चदिति भावः । अमुञ्चदिति पाठे लुङि लृदि-
 त्वादङ् ॥ १२ ॥

बभ्रामाऽनस्तेनश्रमेणकलिनाविधूयमा
 नस्तेन ॥ सहिरिपुमानस्तेनःस्वभाग्य
 दोषाःकसमहिमानस्तेन ॥ १३ ॥

बभ्रामेति—रिपुमानस्तेनः शत्रुगर्वापहारी स नलः श्रमेण
 प्रयासेनानस्तेन नाऽस्तंगतेन सता अत्यन्तपरिश्रमेण
 दुःखात् तेन कलिना विधूयमानः कम्पितस्सन् । अथवा
 कलिना अनस्तेनासक्तेन श्रमेण यस्य श्रमस्य दुःखस्य

कलिः प्रयोक्ता तेन परिश्रमेण दह्यमानः सन् बभ्राम पर्य-
टितवान् । हि यस्मात्कारणात्ते स्वभाग्यदोषाः स्वपूर्वार्जि-
तदुष्कृतादिकर्मदोषाः कं कस्मिन्समाहिमानः समहत्त्वाः
न अपि तु सर्वत्रैव पूर्वकर्मप्रधानम् । यतोऽयमीदृगऽवनी-
शोप्येकाकी गतराज्यभारो वने पर्यभ्रमीत् ॥ १३ ॥

मृगकुलमाऽऽरसदाविश्रममभितापातुरो
ममारसदाविः ॥ स्फुरिततमारसदावि
स्तृतानगायत्रविपिनऽऽमारसदावि ॥ १४ ॥

मृगेति—स नलो दावि दावो वनवह्निस्तत्संयुक्तं प्रज्व-
लद्भावं विपिनं वनमार जगाम । यत्र यस्मिन् विपिने मृगकु-
लं मृगगणम् आविश्रमम् आसमन्ततः अविश्रमं विश्रान्तिर-
हितम् आविर्भूतश्रमं वा यथा स्यादेवम् आरसत् आर्त्तशब्दं
कुर्वत् जलाभावानृषाकुलं ममार । विः पक्षी अभितापा-
तुरोऽभिसमन्ततो यस्तापस्सन्तापस्तेन आतुरः क्वा-
न्तस्सदा सर्वदा ममार मृतवान् । सदावीति निर्विसर्गपाठे
विपिनं किंभूतम् अवि न विद्यन्ते वयः पक्षिणो यत्र तादृशम्
अभितापातुर इति नलविशेषणम् इत्यर्थः । विस्तृता विस्ती-
र्णशाखाः रसदाः रसो भ्रयानकरसस्तं ददातीति तादृशः
निर्य्यासदाः वा । स्फुरिततमाः प्रकाशिततमा नगा वृक्षाः
स्फुटिततमा इति पाठे विदोर्णाः विस्तृताः धूमो आस्ती-
र्णाः रसदाः निर्य्यासदाः । दवाग्निना दह्यमानत्वात् । संश-

ब्दा वानलो दवानलाकुलं वनं गतवान् । यत्र भयप्रदविस्ती-
र्णशाखाः वृक्षाः । यस्मिन्नतिगृह्णत रुदर्शनेन भयं भवतीति
यावत् । यत्र चला अलसा मृगा इतस्ततो धावन्तः कृताक्र-
न्दाः सन्तो मृताः । पक्षिणश्च मृताः तादृशं विपिनं मरुदेशं
गतवानिति भावः ॥ १४ ॥

शोकभरोदस्तेन श्रुतः स च नलाद्रवेतिरो-
दस्तेन ॥ द्रुतिमं करोदस्तेन स्वयमित्यूचे
भयं पुरोऽदस्तेन ॥ १५ ॥

शोकेति— तेन नलेन शोकभरोदस्तेन शोकातिशयेन
उदस्तेन व्याकुलेन उत् ऊर्ध्वम् अस्तेन क्षिप्तेन शरीरादुद्धा-
न्तजोवेन हे नल आद्रवागच्छेति रोदः रोदनं श्रुतः आक-
र्णितः । तेन कारणेन स च नलः द्रुतिं वेगमकरोत् । च पुनः
हे अस्तेन अस्तः इनः प्रभुर्यस्य हे अनाथ अदः इदं ते तव
भयं न इति पुरोऽग्रे स्वयम् ऊचे उक्तवान् । स्वकमिति पाठे
स्वकं स्वकीयम् आत्मसम्बन्धि भयं तव नास्तीत्यर्थः । शो-
कभरविक्षिप्तचेतसा नलेन नलागच्छेति कर्कोटकनागरो-
दनं श्रुतम् । स वेगेन तत्र गत्वा ते इदं भयं न भविष्यतीत्य-
वोचदिति भावः । अस्तेन इति सविसर्गपाठे अस्तेनः
अस्तः कान्त्या तिरस्कृत इनः सूर्यो येनेति नलविशेषणम् ।
द्रुगतावित्यस्य लोटि मव्यमे । ऊचे ब्रुवो लिटि । “स्यात्पुरः
पुरतोऽग्रतः । भोतिं भीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः ॥ १५ ॥

क्व भवाञ्छंसत्वऽस्यत्वाऽऽपदमित्याश्रयो
नृशंसत्वस्य ॥ तंदेशंसत्वस्य प्रापनलः स
त्वरोभृशंसत्वस्य ॥ १६ ॥

केति—स तु नलो भृशमत्यर्थं सत्वरः त्वरायुक्तः सन्
अस्य सत्वस्य प्राणिनस्तं देशं प्राप गतवान् । भवान् का-
स्तीति शंसतु आपदम् अस्यतु त्यजतु इति निगद्योति याव-
त् । कीदृशो नलः । अनृशंसत्वस्य अक्रौर्यस्य कारुणि-
कत्वस्याश्रयो निवासः । रोदनश्रवणानन्तरं नलो गत्वा भवा-
न् कास्ति कथयतु आपदं विपत्तिं जहातु इति निगद्य दवा-
ग्निमविशदिति भावः । शंसतु शंसु स्तुतावित्यस्यानेकार्थ-
त्वाद्भेदमात्रार्थः । अस्यत्विति असु क्षेपणे इत्यस्य लोटि ।
“विपत्त्यां विपदापदौ । नृशंसो घातुकः क्रूरः” प्रापेत्यापे-
लिटि । “सत्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः ॥ १६ ॥

अथ पवनाशमयन्तं कापि दवाग्नौ ददर्शनाश-
मयन्तम् ॥ स्वबलेनाशमयन्तरुजमजि
घृक्षच्च पुनरनाशमयन्तम् ॥ १७ ॥

अथेति—अथ समीपगमनानन्तरमयं नलः तं पव-
नाशं पवनं वातमश्नातीति पवनाशस्तादृशं तं सर्पं कर्को-
टकं कापि दवाग्नौ कस्मिन्नपि दवदहने अयन्तं गच्छन्तम्
इतस्ततः विनाशं मृतिमयन्तं गच्छन्तं विनश्यन्तं ददर्शा-
द्वासीत् । कीदृशं स्वबलेन स्वप्रभावेण रुजं पीडामशमयन्त-

न्तमपरिहरन्तम् । पुनः अनाशं आशा जीविताशा तद्रहि-
तम् अनाशम् । न मृतं सुमूर्धु वा । अजिघृक्षत् पुनः ग्रहीतुमै-
च्छत् । नलो दवदहनदह्यमानं कर्कोटकमपश्यद्ग्रहीतुं चै-
षीत् । जिह्मगः पवनाशनः । “ग्रहउपादाने” अस्य “सनिग्रह-
गुहोश्च” इतीदं निषेधादित्वेकृते लङि रूपम् ॥ १७ ॥

सच धृतनागस्तेन स्वविषेण विरूपितो म-
नागस्तेन ॥ सहितो नागस्तेन प्रोक्तश्चा-
ऽऽत्मास्तु वेदनागस्तेन ॥ १८ ॥

सचेति—स च नलः धृतनागो धृतसर्पः मनागस्तेन मनाक्
ईषत् अस्तेन क्षिप्तेन तेन कर्कोटकेन स्वविषेण विरूपितः
विरूपोऽसुन्दरः कुञ्जः कृतः । अनागस्तेन आगस्तनोतीत्याग-
स्तो न आगस्तो अनागस्तस्तादृशेन निरपराधिना नलः । किं
भूतः सहितः हितं प्राणरक्षणलक्षणं तेन सहितः कृतात्मरक्षः
उक्तश्च । किमित्याह हेनल ते आत्मा वेदनागः पीडाभाक्
न अस्तु न भवतु तव मत्प्रसादाद्विषवेदना मा भूत् यद्वा
यतः स नागः हितः तेन हेतुना उक्त इत्यर्थः । नलः सर्पमु-
त्क्षिपंस्तेन दष्टो विरूपो भवत्तेनैव च तव विषपीडा न
भविष्यतीत्यभिहितश्चेति भावः । अत्र कथोपकथनम-
नुसन्धेयम् । यथा कर्कोटकनामा नागोऽहं नारदशापाच्च-
लितुमशक्तः पश्चात्समुनिरेवमाह यदा नलो राजा त्वामितो
नप्येति तावत्त्वमचलो भूत्वाऽत्र तिष्ठ अतस्त्वं मामितो न

यस्व अहं तवोपकारोपायमपि उपदेक्ष्यामि इत्युक्त्वा समुष्टि-
 प्रमाणोऽभूत् । नलस्तं वनाग्रेरन्यत्र निनाय ततस्त्यक्तुकामं
 नलं पुनरुवाच पदानिगणयन् गच्छ ततः श्रेयः करिष्यामि ।
 ततो नलेन एकादिक्रमेण गणयित्वा दशेत्युक्ते आज्ञाच्छले-
 न नागस्तमदशयत् । ततो नलो विरूपो बभूव । नागस्त्वाह
 जनास्त्वां न जानत्त्विति रूपमन्तर्द्वापितं । यत्कृते त्वं दुःखी
 जातः स कलिर्ममविषेणान्तर्द्दग्धस्त्वांत्यक्षयति । अयोध्यां
 गच्छ बाहुकनाम । सारथिरहमिति ब्रुवन् ऋतुपर्णेनृपसमीपे
 स्थापयताम् । सतेऽक्षविजयविद्यां दत्त्वाऽश्वविद्यां नेष्यति ।
 ततस्तव कल्याणं भविष्यति । मत्स्मरणार्थं वासोयुगं
 गृहाण । यदा इदं वासः परिधास्यसि तदा निजरूपं प्राप्स्यसि
 इत्युक्त्वा नागो गत इति महाभारतवार्ता । “नुत्तनुन्नास्त
 निष्ठचूताविद्धक्षितेरिताः समाः” । “किंचिदीषन्मनागल्पे” ।
 “यातनातीव्रवेदना । पीडाबाधाव्यथादुःखं” । अनागस्तेने
 तितनोते “अन्येभ्योपि दृश्यते” इति डप्रत्यये रूपम् ।
 अस्तु अस्तेलोटि ॥ १८ ॥

कर्कोटको नलमाह—

स्यात्तरसाकल्यंतेवपुरमुनात्तेनवाससा
 कल्यन्ते ॥ येयशसाकल्यन्तेगुणोदये
 द्धतिभूतिसाकल्यन्ते ॥ १९ ॥

स्यादिति—हेनल अमुना आत्तेन गृहीतेन वाससा वस्त्र-
 युगलेन ते तव वपुः शरीरं कल्यन्ते कलिपीडापगमे तरसा

वेगेन कल्यं निरामयं स्यात् भविष्यति । ये जनाः यशसा
 कीर्त्या कल्यन्ते श्रीयन्ते ते गुणोदयैः गुणानामुदयैरधिगमैः
 भूतिःसम्पत्तिः तत्साकल्यपूर्णत्वं दधति धारयन्ति । ये यश-
 स्विनस्ते गुणोदयवशाच्छुभ्या श्रीयन्तएवेति अतः खेदं
 माकुर्विति भावः । आत्तेनेत्यत्र अन्तेनेति पाठे अध्यवसितेन
 ईप्सितेनेति यावत् । यशसा इत्यस्य विशेषणम् । यद्वा निश्च-
 येन कल्यं स्यादित्यर्थः । यद्वा हेअन्तेनेति सम्बोधनं अन्ते
 अन्तकाले इन प्रभो हे इत्यर्थः । “वात्तो निरामयः कल्यः”
 “अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके” “कलमदे”
 अस्यानेकार्थत्वाच्छ्रयणमर्थः । तस्मात्कर्मणिलिटिरूपम् ।
 “समग्रं सकलं पूर्णम्” ॥ १९ ॥

अपिचविनामानेनश्रयणीयः सतुपर्णना
 मानेन ॥ स्वाङ्गेनाऽमाऽनेनस्स्युर्विपदो न
 हिनृणां कनामाऽनेन ॥ २० ॥

अपीति—स एवाह हेअनेनः निष्पाप नल हे इन प्रभो
 मानेनाऽभिमानेन विनाऽपि च ऋतुपर्णनामा ऋतुपर्णारूपा
 स्वाङ्गेन स्वशरीरेण अमां सह श्रयणीयो न । अपि तु
 श्रयणीय एव । तत्र मानं न कार्यमिति भावः । यद्वा ऋतुपर्ण-
 नामा इनः प्रभुः श्रयणीय इति नेत्यर्थः । हि यतः नृणां
 प्राणिनां क नाम कुत्र नाम विपदो न, विपत्तयो न, अपि
 तु प्राणिनो विपदा परिभूयन्त एव । अनेनेति निर्विसर्गपाठे न

विद्यते इनः यस्य यस्माद्वा स अनेनःचक्रवर्तित्वात् तस्य सम्बोधने हेअनेन । तथा च सार्वभौमत्वाभिमानं न कार्यमिति भावः । त्वयाऽनेन कुञ्जशरीरेण समयप्रतीक्षया ऋतुपर्ण आश्रयणीयः । प्राणिनां विपद्भवत्येवेति समाश्वासयदिति भावः । “कलुषंवृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतम्” । “नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपक्रमकुत्सने । गर्हासमुच्चयप्रश्रशङ्कासम्भावनास्वपि ॥ २० ॥

व्रजसुखमायाहीनश्रीरित्यन्तर्हितः शमायाहीनः ॥ स्निग्धोमायाहीनः स्याज्जनतायाः कनोत्तमायाहीनः ॥ २१ ॥

व्रजेति—हेनल कथं भूतः इनश्रीः इनस्य सूर्यस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सूर्यकान्तिः अथवा इनश्रीरिति सर्पविशेषणं युक्तञ्चेतत् नलस्य विशेषणं तदानीं विरूपत्वात् । व्रज गच्छ । उद्दिष्टमृतुपर्णसमीपमिति यावत् । किमर्थं शमाय शान्त्यै सुखं आयाहि आप्नुहीत्युत्काऽहीनः सर्पराजोऽन्तर्हितः । एनमेवार्थमुपोद्धातयति ॥ हि यतः उत्तमाया जनताया उत्कृष्टस्य जनसमूहस्य मायाहीनो निर्द्वेषः इनः समर्थः स्निग्धो मित्रं क कुत्र न स्यात् । अपितु सर्वत्रैव स्यात् । कर्कोटको नलं व्रज सुखञ्च लभस्वेत्युक्तत्वान्तर्द्वेषे सज्जनं सुहृन्मिलत्येवेति भावः । “वयस्यः स्निग्धोऽसवयाः” । “इनः पत्यौ नृपार्कयोः” इति मेदिनी । स्यादस्तेर्विधिर्लिङ्ग जनतेति “ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्ल” ॥ २१ ॥

प्रीतिवशादनवनतः कृत्वा तद्वसनमात्म-

सादनवनतः ॥ बहुमांसादनवनतः सोऽ-

स्माद्वतुपर्णमाससादनवनतः ॥ २२ ॥

प्रीतीति—अर्थात् स नलः। प्रीतिवशात् अनवनतः न नवनं
स्तुतिः अनवनं तस्मात् । आद्यादित्वात्तसिः । तथा च प्रीति
वशादेव तद्वस्त्रं गृहीतं न तु स्तवं कृत्वेत्यर्थः । तद्वसनं वस्त्रं
आत्मसात्कृत्वा गृहीत्वा अस्माद्वनतः अरण्यात् ऋतु-
पर्णं नाऽऽससाद। अपि तु आससादेव । काकर्यं नभः । किंभू-
तात् । न अवनं रक्षणं यस्मिंस्तस्माद्रक्षाहीनाद्बहुमांसाद-
नवनतः बहुतरा ये मांसादना व्यालाः सिंहशार्दूलराक्षसा-
स्तेषां वनतः वन्यते संभज्यतेऽस्मिन्निति वनं तादृशाद्-
हुकव्यादसंभक्तात् समूहात् ॥ “वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलंवस-
नमंशुकम्” ॥ “तदधीनवचने” इति सातिः । वनपणसंभक्ता-
वित्यस्य वनतइति । आससादेतिसर्देर्लिटि ॥ २२ ॥

अकृतमुदायन्तारंतममनुतसोऽध्वनोयदा

ऽयन्तारम् ॥ ध्वनिसमुदायन्तारंदधतोऽ-

स्यहयाश्चतन्तदाऽऽयन्ताऽरम् ॥ २३ ॥

अकृतेति—स ऋतुपर्णः तं नलं मुदा हर्षेण यन्तारं सार-
थिमकृत । सोयं नलो यदाऽध्वनो मार्गस्य तारं तारणं
अमनुत मेने अङ्गीकृतवान् । तदा तस्मिन्काले तारमत्युच्चं
ध्वनिसमुदायं द्वेषासमूहंदधतः कुर्वतोऽस्य ऋतुपर्णस्य

हया अश्वा अरम् अतिशीघ्रमायन्त आजग्मुः । यदा ऋतु
पर्णाल्लब्धसारथ्यो नलो मार्गे त्वां यथेष्टं तारं यामीत्यङ्गी-
कृतवांस्तदा द्वेषमाणा ऋतुपर्णवाजिनोऽतिशीघ्रं चेलुरित्य-
र्थः । “नियन्ताप्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ताचसारथिः । तारो-
त्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु” इत्यमरः । अयगता वित्यस्यात्मनेपदिन
आयन्त ॥ २३ ॥

अथसहसादमयन्त्यासादमयन्त्याऽऽत्मश-
र्मनिद्रामुमुचे ॥ जीवितसादमयन्त्यासा
दमयन्त्यागमकृतसचयदातस्याः ॥ २४ ॥

अथेति—अथ नलापगमानन्तरमात्मशर्मं स्वसुखं दमय-
न्त्या उपतापयन्त्या दमयन्त्या भैम्या सा निद्रा शयनं
सहसा शीघ्रं मुमुचे त्यक्ता । कीदृश्या जीवितसादं
जीवितस्य सादमवसादं विनाशं अयन्त्या गच्छन्त्या प्राणान्
जहत्येतियावत् । स च नलः सादमयं दुःखमयं त्यागं
परित्यागं तस्याः दमयन्त्याः यदा यस्मिन्काले अकृत
कृतवान् । नलेऽपयाते वनप्रदेशमुत्तया दमयन्त्या निद्रा
मुक्ता । कदा अयं नलः दुःखप्रचुरंतत्यागं यदाऽकार्षीत् । दमु
उपतापे अस्माणिचिशतरि स्त्रीत्वेद्यापि दमयन्त्येति रू-
पम् । साद्यतेऽवसाद्यतेऽनेनेति सादो दुःखम् । त्यजहानावित्ये
तद्धात्वर्थत्वेन कण्ठोक्त एवार्थः । अकृतेति कृभोलुङि ।
जीवितसादमित्यत्र धीर्हिंसादमिति पाठे धीर्हिंसा बुद्धि-

नाशस्तं ददातीतिसः । तं नलं अयन्त्या चिन्तयन्त्या नलः
क्वगतः अहं वा क्व गच्छामि कुत्र तं पश्यामीति भावयन्त्या ।
अयधातोर्गत्यर्थकत्वात् ज्ञानार्थकत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

साऽत्रससादारामासीतिवत्रासमाससादा
ऽरामा ॥ याप्रासादारामानुपेत्यभर्त्रारतिं
रसादाऽऽराऽमा ॥ २५ ॥

सेति—अत्र भयङ्करे वने सा रामा दमयन्ती ससादा
सदुःखा त्रासं भयं आससाद् प्राप्तवती । केव अरामा
रामरहिता सीतिव या दमयन्ती पूर्वप्रासादारामान् प्रासादा-
न् नृपगृहान् आरामान् उपवनानि उपेत्य आगत्य रसात्
स्नेहात् भर्त्रा नलेन अमा सह रतिं क्रीडां आरं प्राप ।
“प्रासादोदेवभूभुजाम्” “आरामः स्यादुपवनम्” “सुन्दरी
रमणीरामा” “अमासहसमीपेच” इत्यमरः ॥ २५ ॥

तत्रपदेव्यालीनामथविभ्रान्तं वनेचदेव्या
ऽलीनाम् ॥ तरुवृन्देव्यालीनांतर्तिदधा
नेतयाऽऽस्पदेव्यालीनाम् ॥ २६ ॥

तत्रेति—अथाऽनन्तरं तत्र तस्मिन्नरण्ये तथा देव्या दम
यन्त्या च पुनः विभ्रान्तं विविधं भ्रमितं पर्यटितं नल-
मन्वेषयन्त्येति शेषः । कीदृशे वने व्यालीनां सर्पिणीनां पदे
स्थाने पुनस्तुरुवृन्दे व्यालीनां छत्रामासक्तामलीनां भृङ्गा-

णां तर्ति समूहं दधाने धारयति । पुनः व्यालीनां
पक्षिणस्तेषामालीनाम्पङ्कीनामारूपदे प्रतिष्ठास्थले । ”
लीसख्यावली अपि” “षट्पदभ्रमरालयः”
कायाम् । विभ्रान्तमिति “उदितो वा”
“प्रतिष्ठास्थानमारूपदम्” ॥ २६ ॥

वेगबलापासितयावेण्याभैमीयुताललापा
ऽसितया ॥ नृपसकलापासितयाहत्वारी
न्वान्धवान्किलाऽऽपासितया ॥ २७ ॥

वेगेति—वेगबलेन धावंनबलेन अपासितया विस्तृतया अप-
पगता आसिता उपवेशनत्वं अथवा असिता विद्यमानता
यस्याः सा तथा झुटितया असितया इयामलया वेण्या
युता सहिता भैमी दमयन्ती ललाप विललाप । किंवि-
ललापेत्याह । हेनृप हेराजन् तथा सकलापासितया कलाप-
स्तूणीरः असिः खड्गः ताभ्यां सहितः सकलापासिः तस्य
भावस्तत्ता तथा करणेन यद्वा वेगबलापासितया वेगंच
बलंच आप्नोतीति वेगबलापः सचासिर्यस्य स वेगबला-
पासिः तस्य भावस्तत्ता तथा दृढखड्गवत्त्वेन । कथंभूताय
सकलापासितया सकलानामर्यात् शत्रूणां अपासितया
अपहृतखड्गतया अरीन् हत्वा बान्धवान् बन्धूनापासि रक्ष-
ति । किलेतिवार्तायाम् । त्वयि खड्गधारिणि सति अन्येषां
इस्तात् खड्गाः स्वयं पतन्तीति भावः । स त्वमेकाकिनीं मां

वने त्यक्त्वा कथं गतोसि पुनर्नाया सीति भावः । “वार्त्तास-
म्भाव्ययोः किलः” । “कलापोभूषणेवर्हेतूणीरेसंहतेष्विच” ।
आपासीति पारक्षणे इत्यस्य लटि ॥ २७ ॥

प्रेमकरुणादिकमनुस्मरन्ती आह—

सकथंमानवनानान्यायविदाचरसिसेव्य
मानवनानाम् ॥ धृतसीमानवनानान्दारा
णांत्यागमनुपमाऽनवनानाम् ॥ २८ ॥

सेति—हे मानवनानान्यायवित् मनुः प्रजापतिस्तत्प्रणीतो
यो नाना बहुप्रकारो न्यायो धर्मशास्त्रं तद्वेत्तीति तादृक् ।
यद्वा मानवा मनुष्यास्तेषां नानान्यायो व्यवहारस्तवे-
त्तीति ज्ञातसकलधर्मशास्त्र मानुषव्यवहाराभिज्ञ हे अनु-
पम निरुपम स त्वम् अनवनानाम् अवनं रक्षणं तद्गहितानां
सेव्यमानवनानां सेव्यमानमाश्रीयमाणं वनमरण्यं यैस्ता-
दृशानां वनमध्यगतानां धृतसीमानवनानां धृतं सीमायाः
कुलमर्यादायाः नवनस्तवो यैस्तादृशानां दाराणां स्त्रियाः
त्यागं परित्यागं कथमाचरसि करोषि । अदुष्टभार्यात्यागे
दोषं कथं न विचारयसीति भावः । स कथंमानवनानामिति
सानुस्वारपाठे हेन्यायवित् एतस्मिन्कर्मणि धर्मोऽधर्मोवेति
विचारपण्डितहे किंभूतानां दाराणां मानवनानां मानानां
वनं गहनं येषांतेषां मानगहनानामित्यर्थः । “दाराः
प्रभ्रन्ति” ॥ २८ ॥

परकृतमेतत्त्वेनः स्मरामियन्नस्मृतोऽसिमे
तत्त्वेन ॥ दोषसमेतत्त्वेनप्रदूषयेनाऽत्रस
म्भ्रमेतत्त्वेन ॥ २९ ॥

परेति—हेइन स्वामिन् नल यत् यस्मात् एतन्मत्परित्याग-
रूपमेनः पापं परकृतं परणे कलिना कृतं स्मरामि जानामि।
तु पुनः त्वं मे मया तत्तस्मात् तत्त्वेन सत्स्वरूपत्वेन
याथार्थ्येन न स्मृतोसि न ज्ञातोसि । अपितु तत्त्वतो ज्ञा-
तोसि । त्वं स्वबुद्ध्या एवं नाऽऽचरसि । अत्र सम्भ्रमे दुःखे
दोषसमेतत्त्वेन सदूषणत्वेन त्वा त्वं वा न प्रदूषये न दूषयामि।
कलिकृते अपराधे त्वां कथं दूषयामि । त्वं सर्वदा दूषण
रहित इति भावः। नञ्काक्थ्ये । “समौसंवेगसम्भ्रमौ” दूषय-
इति “दोषोणै” इत्यूत्वे रूपम् ॥ २९ ॥

दमयन्त्यात्मानं प्रत्याह—

हृदयौकायस्तेनस्थीयेतयथैवपावकाय
स्तेन ॥ यावत्कायस्तेनत्यज्येतस्वहृदि
चाऽधिकायस्तेन ॥ ३० ॥

हृदेति—हे स्व आत्मन् यावत् यत्कालपर्यन्तं ते
त्वया कायः न त्यज्येत न मुच्येत तावत् यस्ते तव
हृदयौका हृदयमोक आश्रयो यस्य स हृदयवासी नलः ।
तेन नलेन हृदि हृदये अधिकायस्तेन अधिकमायस्तेन ।
व्याकुलेन न स्थीयतए । अपि तु स्थीयतएव । किमिव

यथैव पावकायः पावकेऽग्नौ अयो लोहमिव दहनगतलोह-
मिव । हेआत्मन् यावत्त्वमिमं कार्यं न जहासि तावद्विरहान-
लप्रदीपे मद्धृदि नलः स्थास्यति । यथाग्नौ लोहः । एवं तस्य
मत्प्रियस्य दुःखं भवतीति त्वं शीघ्रं कार्यं जहीहीति भावः ।
“स्वो ज्ञातावात्मानि” । स्थीयेतेति “धुमास्थागापाजहा-
तिसां हलि” इतिदीर्घः “पिण्डंकालायसायसी” । आयस्ते-
ति आङ्पूर्वकयसुप्रयत्ने इति धातोः क्तः ॥ ३० ॥

यस्यपदेशंकमितः स्वजनोऽयंप्राप्यजन
पदेशंकमितः ॥ अरिवृन्देशङ्कमितस्मित
सत्त्वमुपगतोऽसिदेशंकमितः ॥ ३१ ॥

यस्येति—अयं स्वजनो बन्धुवर्गः यस्य पदे तव राज्ये यं
त्वां जनपदेशं राष्ट्राधिपं प्राप्याधिगम्य शं कल्याणं कं सुखं
इतः प्राप्तवान् । हेकमितः कान्त अरिवृन्दे शत्रुसमूहे अश-
ङ्कं शङ्कारहितं मितस्मित मितपरिहास स त्वं इतो वनात्कं
देशं कां भुवं उपगतोसि गतवानसि । आदौ यं स्वपदे-
शमिति पाठे स्वपदेशं सुष्ठु शोभनमपदिश्यत इत्यपदेशो
नाम तादृशं शोभनाख्यं यं जनपदेशं प्राप्य स्वजनः कं सु-
खं अयं शुभावहविधिमितः प्राप्तः । यद्वा स्वपदे स्वस्थाने
स्थानान्तरं कथंभूतम् । अशम् अकल्याणम् इत्यर्थः । दमय-
न्ती विलपन्तीदमाह—हेनल यं त्वां राज्याधिपंप्राप्याऽऽ-
त्मीयलोकः सुखं प्राप्तवान् स मां दुःखजलधौ मज्जन्ती-

मुपेक्ष्य अस्माद्गतात्कं देशं गतवान् ।
 णस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुषु” । शं सुखे ।
 स्य क्ते । “बन्धुस्वस्वजनाः समाः”
 स्वंत्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियांधने” । स्वपद इति
 सप्तमी ॥ ३१ ॥

यद्यशसाऽनुरोदःकुहरंयोद्रेष्टुरंजसानुरु
 रोदः ॥ अद्रेःसानुरोऽदःकिमापदयितो
 ममेतिसाऽनुरोद ॥ ३२ ॥

यदिति—हेरुरो हेचित्रमृग यद्यशसा यस्य कीर्त्या रोदः
 कुहरं द्यावाभूम्यन्तरं एकोक्त्या रोदःशब्दः सान्तः स्वर्गभू
 मिवाची । तयोः कुहरं विविरम् अनुरु अविपुलम् अल्पं
 कृतम् । तत्र न मातीति भावः । यश्च द्वेष्टुः द्वेषं कुर्वतो नुः
 पुरुषस्य अञ्जसा झटिति उरोदः उरो वक्षो द्यति खण्ड-
 यतीति तादृक् द्विषद्वक्षोविदारकशरवर्षीत्यर्थः । स मम
 दयितोवल्लभो नलोऽदोद्रेः सानु गिरेः समभूभागं किम्
 आप प्राप्तवान् इत्युक्तासाऽनुरोद पश्चादरोदीत् । वने
 दमयन्ती मृगं पृच्छति वनेचरन् क्षीणः ।
 द्यावाभूमी पूरिते यश्च द्विषद्वन दावानलः किं गिरिसानुं
 प्राप्तवानित्युक्ता रुरोद । “वङ्गोरुविपुलम्” “द्यावाभूमी-
 चरोदसी” “पुरुषाः पूरुषानरः” “सुः प्रस्थः
 याम्” इत्यमरः । उरोद इति उरो द्यतीति “दो अवखण्डने”

इतिधातोः “आतोऽनुपसर्गैकः” इति कः “कृष्णसाररुह्यं
कुरंकुशंवररौहिषाः” इत्यमरः । आपेत्यापोलिटि । “पश्चा-
त्सादृश्ययोरनु” इत्यमरः । रुरोदेति “रुदिरू अश्रुविमो-
चन” इत्यस्य लिटि ॥ ३२ ॥

दमयन्त्यशोकमुपगम्याऽऽह—

श्रयकलनामानन्तेत्ययंजनोददतिचाऽङ्ग-
नामानन्ते ॥ हार्दनामाऽनन्तेजनमेनमशो-
ककुरुसनामानन्ते ॥ ३३ ॥

श्रेयेति—हे अशोक ! अशोक वृक्ष अयं जनो मल्लक्षण
आनन्त प्रणमतीति । कलनां बुद्धिं पूजां वा श्रय आश्रय
गृहाण । अङ्गनाः स्त्रियश्च ते तव मानं पूजां दोहदं वा
ददति ददते । स्त्रीसंस्पर्शात् तव पुष्पोत्पत्तिरि-
ति भावः । नामेति सम्भावनायाम् । अतो अनन्ते बहुतरे हार्दं
प्रेमणि सति एनं जनं ते तव सनामानं स्वनामाख्यमशोकं
शोकरहितं कुरु । हृदः कर्म हार्दम् । “हायनान्तथुवादिभ्योऽ-
ण्” इत्यण् । हे अशोक त्वां नौमि मामपि शोकरहितं कुर्वि-
ति भावः ॥ ३३ ॥

उच्चशिरोदारावालप्येतिवनेसुबन्धुरोदा-
रावा ॥ द्रुतिमकरोदाराऽवारूक्षंमस्तल-
मथोसरोदारावा ॥ ३४ ॥

उच्चेति—सुबन्धुरा अत्यन्तसुन्दरी उदारावा उदाराआवा
 गतिर्यस्यास्तादृशी दमयन्ती। उच्चशिरोदारौ उच्चशिरसो दा-
 रवो देवदारुद्रुमा यस्मिस्तादृशे वने इति पूर्वोक्तमालप्याऽऽ
 भाष्य विलप्य वा द्रुतिं वेगमकरोत् गतिं वा । यद्वा उच्चशिरा
 उच्चग्रीवा उदारा वा उत् ऊर्ध्व आरावः शब्दो यस्याः सा
 उच्चशिरा उच्चैः विलप्यति यावत् । यद्वा एवार्थे वाशब्दः ।
 उदारा दक्षिणा । “उदारोदातृमहतोर्दक्षिणेप्यभिधेयवत्”
 इति मेदिनीकारः । अस्ति चाऽदन्तोपि शिरशब्दः । “पिण्डं
 वद्याद्गयाशिरः” इतिदर्शनादित्यर्थः । अथो वेगकरणा-
 नन्तरं सरोदारावा रोदनशब्दसहिता रुदन्ती रुक्षं शुष्कं
 अवाः जलहीनं न विद्यते वाः जलं यस्मिन् तादृशं मरु-
 तलं मरुदेशम् आर गतवती । कचिदतिसुन्दरे वने वि-
 लप्य दमयन्ती निर्जलं मरुदेशङ्गतवती रोदित्तीति भावः ।
 दारुशब्दस्य वृक्षे वृक्षत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्भाषितपुंस्कत्वे-
 न “तृतीयादिषु भाषितपुंस्कंपुंवद्बालवस्य” इति पुंवद्भावत्
 घेरत्वादि । “भद्रदारुद्रुकिलिमं पीतदारुचदारुच” इत्यमरः ।
 वासमुच्चयएवार्थे” इतिहैमः । ऋगतावित्यस्यारोतिच ॥३४॥

मृगकुलमारव्याधिप्रचुरविभ्रदनंसमा
 रव्याधि ॥ वीथ्यामारव्याऽधिष्ठितभुज
 गंभीमजेयमारव्याधि ॥ ३५ ॥

मृगेति-इयं भीमजा दमयन्ती मारव्या मरोरियं मारवी
तया वीथ्या मार्गेण समारव्याधि मारस्य कामस्य व्याधिः
मारव्याधिः तत्सहितम् आरवि सशब्दम् । यद्वा आरवि
आराः इतस्ततो जङ्गमा वयः पक्षिणो यत्र तत् । आधि
प्रचुरं मानसीव्यथाबहुलं मृगकुलं विभ्रद्धारयद्वनम् आर
गतवती । कीदृशं वनम् । व्याधि व्याधो लुब्धकस्तत्स-
हितम् अधिष्ठितभुजगम् अधिष्ठिताः भुजगाः सर्पा यस्मिन्
तत् । समारव्याधिरिति सविसर्गपाठे दमयन्ती विशेषणम् ।
“पुंस्याधिर्मानसीव्यथा । स्त्रीरुष्टुजाचोपतापरोगध्याधि-
मदामयाः” इत्यमरः । आरेति ऋगतावित्यस्य लिटि ।
“वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणीलेखास्तुराजयः” इत्यमरः ।
“वीथीपदव्यपि” इत्यमरः ॥ ३५ ॥

सास्त्रवनासारासावेगमनाभीमनन्दनासा
रासा॥सुनयननासाऽऽराऽसावजगरमग्रा
सिचाऽमुनासारासा ॥ ३६ ॥

सास्त्रेति-सास्त्रवनासारा अस्त्रवनम् अश्रुजलं तस्याऽऽसारो
वेगवर्षणं तत्सहिता सावेगमना आवेग उद्वेगः तत्सहितं
मनो यस्यास्तादृशी सारासा आरासो रोदनरवस्तत्स-
हिता । यद्वा असारासा असारः अस्थिरः आस उपवेशनं
स्थितिर्वा यस्याः सा भावे घञ् । असौ भीमनन्दना
दमयन्तीअजगरं सर्पम् आर प्राप्तवती । अमुना चाऽजगरेण

सारा श्रेष्ठा सा दमयन्ती अग्रासि अस्ता । कीदृशी ।
 मुनयननासा नयनं च नासा च नयननासं शोभनं नयननासं
 यस्याः सा तादृशी मुनेत्रनासिकेति यावत् । मरुतलमा
 टन्ती दमयन्ती अजगरमद्राक्षीत्तेन चाऽजगरेण सुमुखी-
 कबलिते इति भावः । “वनं सलिलकानने” “आसारो वे-
 गवर्षणम्” । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच्” इतिल्यौ नन्द-
 नेति । “द्वंद्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम्” इति नयननासमि-
 त्येकवद्भावः । आरोति ऋगतावित्यस्य लिटि । “अजगरे
 शयुर्वाहसइत्युभौ” इत्यमरः । “असुगुसुअदने” लुङिचिणि
 वृद्धौ अग्रासीति । “अश्रुनेत्राम्बु रोदनं चाक्षमसुचं
 “सारोवलेस्थिरांशेच” । न्याय्येकृद्विंवरेत्रिषु” इत्यमरः ॥ ३६ ॥

अथशवरोहास्यंतंस्वामूंस्तदमूंश्चरिपुतरो
 हास्यन्तम् ॥ समधिरुरोहाऽस्यन्तंन्य
 स्यतदास्येऽकरोत्खरोहास्यन्तम् ॥ ३७ ॥

अथेति—अथाजगरग्रसनानन्तरं रिपुतरोहा रिपूणां तरो-
 बलं हन्तीति रिपुतरोहा शत्रुबलघातकः शवरः किरातः
 स्वासून् स्वप्राणान् हास्यन्तं जिहासतं तदसूंश्च तस्या
 दमयन्त्या असून्प्राणान् स्यन्तं विनाशयन्तमजगरं सम-
 धिरुरोहाऽऽहूढवान् । तं हास्यं हासयोग्यमकरोदका-
 र्णीत् । किं कृत्वा तदास्ये तस्याऽजगरस्याऽऽस्ये मुखे
 अस्यन्तं सङ्गाग्रं न्यस्य निक्षिप्य । शवरः किंभूतः खरः

स्तीक्ष्णस्वभावः शबरो दमयन्तीप्राणान्विनाशयन्तं मार-
यिष्यन्तं तमजगरं खड्गाग्रभिन्नमुखममारयदित्यर्थः । रिपु-
तरोहेति “ब्रह्मभूणवृत्रेषु किप्” इति सूत्रेण ब्रह्मादिष्वेव हन्तेः
प्रयोगाच्चिन्त्यमिदम् । यद्वा । शबरः कथं भूतः रिपुतरः
हा इति कृत्वा । “हाविषादेचशोकेचकुत्सादुःस्वार्थयारेपि”
इति मेदिनी । हास्यन्तमिति ओहाकृत्यागे ऽतः “लटः सद्वा”
इति शता । “पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः” । “वरसीबलरंहसी”
इति चामरः । पेन्तकर्मणीत्यस्यस्यन्तमिति । समधिरुरो-
हेतिलिटि । हास्यमिति । “तदर्हति” इतियः ॥ ३७ ॥

तांपुनरेकामयतः कृशांकिरातस्मरातिरे-
कामयतः ॥ कान्तारेऽकामयतस्त्रियं न का-
ङ्केदुपहरेकामयतः ॥ ३८ ॥

तामिति—तां दमयन्तीमेकामेकाकिनीं सहायरहितां
अयतः शुभदैवात्कृशां तनुं दैववशात् दुर्बलामित्यर्थः ।
स्मरातिरेकामयतः स्मरस्य कन्दर्पस्याऽतिरेक आ-
धिक्यं स एवामयो व्याधिस्तस्मात्कन्दर्पाधिक्यव्याधेर्हेतोः
किरातः कान्तारे महावने अकामयत अचीकमत ।
स्त्रीत्वेनेति शेषः । त्वं मम भाग्यो भवेति कामना मकरोदि-
ति भावः । अत्र हेतुमाह—कामयतः कामेनयतः संयतः
कामातुरः उपहरे रहसि स्त्रियं नाऽकांक्षेत्रेच्छेत्किं । नभ-

काकर्त्तुः । अपितु कांक्षेदेव । “उपह्वरं रहसिसन्निधौ” इति
हेमचन्द्रः ॥ ३८ ॥

धृतवनमह्यन्तेनत्राताऽसिमयाननुत्वमह्य
न्तेन ॥ मानिनिमह्यन्तेनप्रसीदशरणाग
ताः कमह्यन्तेन ॥ ३९ ॥

धृतेति—शबरो भैमीमाह । ननु भोमानिनि दमयन्ति
धृतवनमह्यन्तेन धृतः श्रितो वनमह्यन्तो वनभूमिप्रान्तं येन
तादृशेन अह्यन्तेन सर्पनाशकेन मया त्वं त्रातासि रक्षितासि
तेन हेतुना मह्यं प्रसीद प्रसन्ना भव । शरणायाऽऽत्मत्राणाय
आगताः प्राप्ता जनाः क कुत्र न मह्यन्ते न पूज्यन्ते हेदमयन्ति
अजगरं विनाश्य मया रक्षितासि । अथ शरणागताय मे
प्रसीद । मह्यन्त इति महपूजायामित्यस्य कर्मणि लटि ।
“शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः । “नन्वाक्षेपे परि प्रश्ने प्रत्युक्ता-
वधारणे । वाक्यारम्भे प्यनुनयामन्त्रणानुज्ञयोरपि” इति
हैमः । “अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ।
अवयवेपि” इति हैमः ॥ ३९ ॥

सुमुखनिशापेतेनःस्मरदासानितिप्रोच्य
वसापेतेन ॥ दत्तेशापेतेनस्थितयाऽसा
न्त्वेनचलदृशापेतेन ॥ ४० ॥

सुमुखेति—हेसुमुखनिशापे सुशोभनं सुखं सुमुखं तदेव ।

निशापः चन्द्र इव यस्याः सा सुमुखनिशापा तस्याः सम्बो-
धने हे शोभनमुखचन्द्रे ते तव नोऽस्मान्दासान् स्मर जानीहि
इत्यनेन प्रकारेण प्रोच्य उक्ताऽसान्त्वेन क्रोधेन स्थितया
चलदृशा चञ्चलाक्ष्या शापे दत्ते वसाऽपेतेन वसा मेदस्तया
ऽपेतेन हर्षेण सता मदनज्वलनदह्यमानमेदसा तेन श्वरेण
किन्नपेते । अपि तु मूर्च्छितमेव । नभ्रकाक्थः । क्रुद्धया दम-
यन्त्या शापे दत्ते श्वरो मूर्च्छितोऽभूदिति भावः ।
सुमुखिविशापेतेनेति पाठे हे शोभनमुखि ते तव नः अस्मान्
दासान् स्मरेति विशापे शापाभावे शापपूर्वमित्यर्थः ।
प्रोच्य तेन न पतितमिति काकुः । “हन्मेदस्तुवपावसा”
इत्यमरः । “सामसान्त्वमुभेसमे” इत्यपि । पेतेइतिपततेः
कर्मणि लिटि ॥ ४० ॥

दग्धसरागाहितया दमयन्त्या विपिनभूः
पराऽगाहितया ॥ उच्चतरागाहितया
दृष्ट्या घोरा च कन्दरागाहितया ॥ ४१ ॥

दग्धेति-दग्धसरागाहितया दग्धः सरागः सकामोऽहितः
शत्रुः श्वरो यया सा तादृश्या तया दमयन्त्या ऽपरा ऽन्या
विपितभूर्वनभूमिरगाहि अवगाहिता । उच्चतरागाहितया
उच्चतरा ये अगा वृक्षास्तेष्वहितया आरोपितया दृष्ट्या
च घोरा भयावहा कन्दरादरी अगाहि । कन्दरागाहित-
येत्येकम्पदं वा । कन्दरायुक्ताद्रौ आहितया क्षिप्तयेत्यर्थः ।

अत्र पक्षे घोरेति भूविशेषणम् । यद्वा परागाहितया पुष्प-
धूलिव्याप्तया दृष्ट्या वनभूः अगाहि विलोडितेत्यर्थः ।
दग्धशवरया तया भैम्या अन्याऽटवी अवगाहिता कन्दरा
चादर्शि इति भावः । “गाह अवगाहने” अस्माल्लुङि
चिणि ॥ ४१ ॥

पदवाऽपदवापदवापदवारयतोऽद्रिवनं वि
ललापचसा ॥ तरसाऽन्तरसान्तरसान्तर
सान्वयदुःखवृणीष्वसखेमरणम् ॥ ४२ ॥

पदवेति—अयतः शुभदैवात् पदवा पदाभ्यां वातीति
पदवा सा दमयन्ती अपदवापत् अपगता दवापत् दवा
मिजन्त्य दुःखं यस्मात्तत् तादृशमद्रिवनम्पर्वतवनमवापत्
लेभे । रयतो वेगादवापदिति वा । कीदृशं अवाः न विद्यते
वार्जलं यस्मिन् तत् जलरहितम् । विललाप च पर्यदेवीञ्च ।
हेसान्तरसान्तर सान्तं अन्तसंहितं रसान्तरं करुणातिरिक्तं
रसो यस्मात्तादृश । हे सान्वयदुःख अन्वयः सन्तानस्त-
त्सहितंदुःखं यस्मिन्स्तादृश सान्तरदुःख इति पाठे अन्तः-
करणदुःखसहित हेअन्तर आत्मन् सखे मित्र तरसा वेगेन
मरणं वृणीष्व वरय । पदचारिणी दमयन्ती दवाविपद्रहितं
जलशून्यं गिरिवनंगता विलापं चाकार्षीत् । हे आत्मन्स
परिवारदुःखाकुल मरणमिदानीं वरय सांप्रतं किम् । यत्सहो,
मम मरणमेव वरमिति भावः । अवापदिति आपेर्लटित्वा-

दृष्ट्वा “लपव्यक्तायां वाचि” इत्यस्य लिटि ललापेति ।
 “अन्तरमवकाशावधिपरिधानांतद्धिभेदतादर्थ्ये ॥ छिद्रा-
 त्मीयविनावहिरवसरमध्यंतरात्मनिच” इत्यमरः ॥ ४२ ॥
 वने गच्छन्ती कन्दरातो निःसृतं व्यात्तमुखं वृकं दृष्ट्वाह-
 वृककोपपुरःसरमासरमासरमासरमाभ-
 वताननुसा ॥ किमृतेदयितादयतोदय-
 तोदयतोदयतोऽस्तिममेहसुखम् ॥ ४३ ॥

वृकेति—हेवृक तंरक्षो कोपपुरस्सरं क्रोधपूर्वकं मा माम्
 आसर आगच्छ मां भक्षयेत्यर्थः । मा सर इतो मागच्छ ।
 ननु भोः सा तव स्त्री वृकी भवता त्वया सरमा सलक्ष्मीका
 भवतु । तथा च मां भक्ष्य स्वास्त्रिया सह स्थायिता-
 मिति भावः । यद्वा सा सरमा श्वापदत्वात् शुनी तव स्त्री
 त्वया सरमा भवत्विति शेषः । अतो मा सर अन्यत्र मां
 गम्यतांमामेव भक्षयेत्यर्थः । अयतोदयतोदयतः अयं शुभ-
 दैवं तस्य तोदः क्षेपस्तत्र यतो रत उदयोऽभ्युदयो वा यस्य
 तादृशादुदयतः निष्करुणादयितात् स्वीयान्नलाहते तं
 विना इहाऽवसरे मम किं सुखमस्ति स्वास्थ्यमस्ति यत्तु
 हेअयतोद यतेतिभिन्नं पदम् अयो दैवं तेन या पीडा तथा
 यतः वद्धः दैवपीडित उदयतः उद्गच्छतः । अपरन्तथैवेति
 ध्येयम् । यद्वा हेवृक कोपपुरःसरं मा सर स्वगृहात् मा ग-
 च्छ । आसर परावृत्त्य आगच्छ सा तव स्त्री सरमा सलक्ष्मी

का भवत्वित्यर्थः । तथा च क्रुद्धः सन् गृहात् मा गच्छेति-
 भावः । दमयन्ती वृकमाह हेवृक त्वं माम् आसर नला-
 द्दते मम किं सुखं जीवितेन वा किं प्रयोजनम् । अतो मां
 भक्षयित्वा स्वस्त्रिया सहैव स्थायीतां माविरही भवेति
 तात्पर्यार्थः । “तरक्षुस्तुमृगादनःवृकोपि” । आसरे-
 ति सत्तैर्लोडि । सरमाशुनी । “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनया-
 मंत्रणेननु” । “पृथग्विनान्तरेणर्त्तैर्हिरुङ्गानां च वर्जने”
 इत्यमरः ॥ ४३ ॥

अयिराक्षसभक्षयमांक्षुधितोनवसानवसा
 नवसानवसाः ॥ रुजमुज्झजनेऽत्रचहेकरु
 णान्तरदान्तरदान्तरदान्तरदाम् ॥ ४४ ॥

अयीति—भैमी राक्षसं दृष्ट्वाऽऽह । अयि अहो राक्षस व-
 साः मेदांसि वसानाऽऽच्छादय अनवसान मरणहीन क्षुधितो
 बुभुक्षितस्त्वं न वस न तिष्ठ मां भक्षय । अत्र च जने मल्ल-
 क्षणे करुणान्तरदान्तरदान्तरद । करुणान्तरं करुणाप्रका-
 शस्तेन दान्तमुपशान्तं रदान्तरन्दन्तातरं ददातीति ता
 दृक् करुणाहीनरदनान्तरप्रदायकं रुजं पीडामुज्झ त्यज म-
 यि पीडां त्यज अहमन्तः हृदयम् अदां दत्तवती । यद्वा
 करुणांतर सन्तर मद्विषये दयान्त्यजेत्यर्थः । हेदान्तरदा-
 न्तरद दान्तः समर्थः रदो दन्तः तस्यान्तरेण द्यति खण्डय-
 ति संबोधनम् । हेराक्षस मयि स्त्री रुजंत्यका

मां भक्षयतुभ्यमहं शरीरं दत्तवतीत्यवोचदिति भावः ।
अदामिति ददातेर्लुङि । यदपि बहेः करुणांतरदान्तरदान्तर-
दान्तरद इति पाठः । आन्तरं चित्तं द्यति खण्डयति तां रुजं
त्यज । त्वमत्र जने करुणां बहेः हेरदान्तद दन्तान्तरप्रद
दान्तं संसारंतर इति तदर्थः ॥ ४४ ॥

करमाकरमाकरमाऽकरमाऽकलयव्यस
नममपाहिहरे ॥ दरतोदरतोदरतोदरतो
विरुतैर्मरुतांसुकरत्वमपि ॥ ४५ ॥

करमेति—हे रमाकर लक्ष्मीप्रद क ब्रह्मन् मम व्यसनं
विषदं माकरम् मकराणामयं माकरस्तादृशमाकरं खनिम्
आकलय मम शोकं समुद्रं जानीहि मरुतां देवानां सुकर
अकृच्छ्रकर हेहरे हेकृष्ण नामोच्चारणेन हरति पातका-
नीति हरिः तस्य संबोधनम् । त्वमपि अदरतोदरतोदरतः
अदरोऽनल्पो यस्तोदो दुःखं तत्र रतम् उदरमभ्यन्तरं यस्य
तादृशात् दरतो भयात् विरुतैराश्वासनवचनैः पाहि रक्ष ।
यद्वा कं सुखं रमा लक्ष्मीस्तयोराकरः उत्पत्तिभूमिः स
चासौ माकरः शोभाकरश्च तत्संबोधनम् । माकरं मकरसम्ब-
न्धि समुद्रसदृशं मा लक्ष्मीस्तस्याः आकरः उत्पत्तिस्थानं
समुद्रमिवेति वार्थः । हे ब्रह्मन् मम शोकः समुद्र इव
प्रवृद्धः देव भयापहारिन् हेकृष्ण त्वमपीदृशे कष्टे मामा-
श्वास वाग्भिः रक्षेत्याहेति भावः । “ मारुतेवेधसिब्रध्रेपुंसि-

कः” । “खनिःस्त्रियामाकरः स्यात्” इत्यमरः । एकत्र करोती-
 त्याकरः । “ऋदोरप्” । “व्यसनं विपदिभ्रंशे दोषे कामजको-
 पजे” । पाहीति “पारक्षणे” अस्य लोटि । सुकरेति । “ईषद्दुःसुषु-
 कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्” । “दरो स्त्रियां भये श्वभ्रे” एवं कस्य
 ब्रह्मणो । रमाकर लोकाधिपत्यकर हरे सुकर शोभनहस्त
 दरतोदरतो दरतः दरो भयं तस्य तोदो नाशस्तत्र
 रतमुदरं यस्य तस्य दरतः शङ्खस्य मरुतां वायूनां विरुतैर्मा
 पाहि रक्षेति ध्येयम् ॥ ४५ ॥

त्वदरिर्निपधेशसमृद्धिमनारमयारमयार

मयारमयाः ॥ व्यसनं त्वमुपैमिकदानुस

भीशमनाशमनाशमनाशमनाः ॥ ४६ ॥

त्वदरिरिति—हे निपधेश नल त्वदरिः पुष्करः अनारमया
 अनवसानया रमया लक्ष्म्या रमया वा समृद्धिं हर्षमाप्स्य
 प्राप्तवान् । त्वं मया सह अरं शीघ्रं व्यसनं विपत्तिम् अयाः
 गतवानसि अनाशमनाः आशेच्छा तद्रहितं मनो यस्या-
 स्तादृशी । यद्वा त्वदरिः कथंभूतः अनाशमनाः न विद्य-
 ते नाशे विनाशे मनो यस्य स तथेत्यर्थः । सभीशमना
 भीर्भयं तच्छमनं शान्तिस्तत्सहिता शान्तभीतिः अनाशं
 नाशरहितं शं सुखं कदा उपैमि कस्मिन्काले उपगच्छा-
 मि । नु पृच्छायाम् । कदा सुखं लप्स्ये इति व्यलपत । याते-

लङि अयाः । उपैमीतोणः । “ विभाषाकदाकह्योः ” इति
भविष्यति लट् । “ नुपृच्छायांविकल्पेच ” ॥ ४६ ॥

यमनायमनायमनायमनागभिवीक्ष्यरतं
द्रवतीहपरः ॥ सरुषोनिषधक्षितिनाथगल
न्नवमानवमानवमाऽनवमाः ॥ ४७ ॥

यमनेति—अनायमना अनीतिमना अनीतियुक्तः नय
एव नायः । अन्यायपर इत्यर्थः । यद्वा आयो धनाग-
मस्तद्रहितमनाः सन् परः शत्रुर्मनागीषत् यमनाय जी-
वापहरणाय रतमासक्तं यं त्वां वीक्ष्येह लोके द्रवति
दूरादेव पलायते । हेनिषधक्षितिनाथ निषधेश नल गल-
न्नवमानवमानं गलन् स्वलन् नवमानवास्तरुणास्तेषांमा-
नो गवो यस्मिस्तादृक् स त्वम् । अनवमाः अवमाः अधमाः
न अवमाः अनवमाः श्रेष्ठाः रुपः क्रोधान्वमं उद्गिर हेनल
यं त्वां कृतानीतिः शत्रुर्हन्तुमुद्यतमीपदप्यालक्ष्य पलायते
स त्वं परहृतसर्वस्वः ता गिरः कथं नोद्गिरसि।वने वने कि-
मटसीति भावः । “ किञ्चिदीपन्मनागल्पे ” इत्यमरः । “ द्रुगतौ ”
इत्यस्य लटि द्रवतीति । “ रुद्रकुधौस्त्रियौ ” इत्यमरः ।
द्रुवमउद्गिरणे स्माल्लोटि उद्गिरेति “ निकृष्टप्रतिकृष्टार्थ
रेफयाप्यावमाधमाः ” इत्यमरः ॥ ४७ ॥

नयमानयमानयमानयमावसएत्यनिवास

ममुंभवता ॥ भवनीयमपायमरीनुदया
नयतानयतानयतानयता ॥ ४८ ॥

नयमेति—नयमानयमान् नयो नीतिर्मानो ऽभिमानो
यमो विश्रमो नियमो वा तान् अयमानः प्राप्नुवानः तस्य
संबोधने हे नयमानयमानयमान नीतिमभिमानं नियमश्च-
धारयन् यं निवासं राष्ट्रमेत्य प्राप्य आवसः यस्मिन् राष्ट्रे
ऽतिष्ठः अमुंनिवासं अयता प्राप्तवता उदयानुद्गतोऽयो
ज्ञानं येषां तादृशान् अनयतानयतान् अनयोऽन्यायः तस्य
तानो विस्तारस्तत्र यतान् अन्यायासक्तान् अरीन् शत्रू-
नपायं नाशं नयता प्रापयता भवता त्वया भवनीयं
भवितव्यम् । हेनल यन्निजराज्यं प्राप्य पूर्वमावस्थाः पुन
स्तदेवराज्यं गच्छता त्वया शत्रून् विनाशयितुं समर्थेन
भवितव्यमिति तदेव निजपुरं गच्छेति व्यलपदिति भावः ।
आवस इत्यस्याधारस्य निवासमित्यस्य “उपान्वध्याङ्-
वसः” इति कर्मत्वम् ॥ ४८ ॥

सनयासनयासनयासनयाह्यसुहृद्धटया
विपदंस्वपदम् ॥ हितदेहितदेहितदेहित
देत्यलपद्धुधानरदेवसुता ॥ ४९ ॥

सनयेति—हेहितद हितमीप्सितं वस्तु ददातीति हितद
नल स त्वं सनयासनया नयो नीतिस्तस्या असनं त्याग-

स्तत्सहितया त्यक्तनीत्या असुहृद्घटया शत्रुकरिसमूहेन
विपदं नाशं न याहि मागमः । ईहितदेहि ईहिता इष्टा उपक-
र्तारो देहिनो जना यस्मिं स्तादृशं तत्स्वपदं स्वनगरमेहि
आयाहि । इत्यनेन प्रकारेण सनया नीतिसहिता नरदेव
सुता भीमभूषयुत्री बहुधा बहुप्रकारम् अलपद्विललापः । यद्वा
हितदेहितदेहीत्येकं पदम् हितदम् ईहितं चेष्टितं येषां ते
तादृशदेहिनो यत्र तत्स्वपदं राज्यमेहि । हेनल एवमेकाकी
शत्रुहस्तं मा गच्छेः । शत्रवः एकाकिनं त्वां हृष्ट्वाऽपकुर्यु-
स्तस्मात्स्वकीयमेव नगरं गच्छेति नानाशंकाकुला भैमी
तस्मिन् वने विललापेति भावः । करिणां घटना घटा ।
या प्रापणेऽस्य लोटि याहीति । “पदं व्यवसितित्राणस्थान-
लक्ष्मांश्चिवस्तुषु” इत्यमरः । एहीतीणोलोटि । अलपदिति
लप व्यक्तायां वाचीत्यस्य लङि । बहुधा संख्यायां विधार्थे-
धा । सप्तभिः कुलकम् ॥ ४९ ॥

साविधुराधावन्तरत्नौघंकापिनिरपराधाव-
न्तम् ॥ सार्थराधावन्तम्प्रेक्षिष्टापच्चसुतनु
राधावन्तम् ॥ ५० ॥

सेति-विधुरा विरहिता सुतनुः शोभनाङ्गी सा दम-
यन्ती निरपराधाऽपराधरहिता कापि कस्मिन्नपि देशे रत्नौ-
घं रत्नसमूहम् अवन्तं रत्नन्तं सरत्नसमूहं राधावन्तं राधास-
मृद्धिस्तत्सहितं धावन्तं गच्छन्तं सार्थं जनसमूहं प्रेक्षिष्ट

दृष्टवती । आधौ मनःपीडायामन्तमवसानंच प्राप लेभे ।
 वनेऽटंती सार्थमासाद्य मनःपीडांजहाविति भावः । धाषु
 गतिशुद्ध्योरित्यस्य धावंतीति । राधसाधसंसिद्धावित्यस्य
 षिद्धिदादिभ्योऽङित्यङि राधेति । प्रैक्षिष्टेतीक्षदर्शनांक-
 नयोरित्यस्य लङि आपेर्लुङि आपदिति “संवसार्थोत्तुज-
 न्तुभिः” । पुंस्याधिर्मानसीव्यथा” इत्यमरः ॥ ५० ॥

व्याकुलयेवाऽरितयाविधेर्गतिरनेनसिद्धये
 वारितया ॥ अपिचययेवारितयायथाश
 फर्याजलोच्चयेवारितया ॥ ५१ ॥

व्याकुलेति-विधेर्देवस्याऽरितया शत्रुत्वेन व्याकुलया
 इव अत्रापि विधाता शत्रुरभूदिति उद्धातयेव तथा
 दुमयन्त्या सिद्धये नलान्वेषणरूपकार्यस्य भीमपुरप्राप्तये
 वा अनेन सार्थेन सह गतिर्गमनमवारि भेजे वृता वा । वारि-
 तया का त्वं कुत्र यासि इति निवारितयापि च यये गतम् ।
 कया यथा वारितया वाः जलमितयां प्राप्तया शफर्या
 जलोच्चये जलवृद्धौ यथाजनोच्चय इति पाठे जनसंघे तथा
 ययेत्यर्थः । अवारितयां इत्यकारप्रश्लेषे अनिषिद्धयेत्य-
 र्थः । अवाः जलरहितं निर्जलमितया शफर्येव अहमपि
 भवत्सङ्गे समेष्यामीत्युक्ता निषद्धयापि भैम्या गतमिति
 भावः । “भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः । वृद्धसंभक्ता-
 वित्यस्य लुङि चिण्यवांरीति । या प्रापणे इत्यस्य भावे

लिटिये। “वावारे सलिलं कमलं जलम्” इत्यमरः । अत्रेयं
भारतवार्ता । तत्र वने गच्छन्तं वणिकसार्थं सा ददर्श तांच
दृष्ट्वा तेषां मध्ये कश्चित् शुचिनामा वणिक का त्वं क-
स्यासि क यासि इत्याह ततस्तया भीतया स्ववृत्तांत
कथितं कुत्रापि भवद्भिर्नलो दृष्ट इति पृष्टाः न वयं नलं
विद्म इत्यूचुः । ततः क यास्यथ इत्युक्ताः सुबाहुनाम्न
श्वेदिराजस्य देशे वाणिज्यार्थं यास्याम इत्यूचुः ततः तैः
सार्द्धं सापि ययौ इति ॥ ५१ ॥

प्रतिपिद्धान्यायस्य प्रापि सुबाहोश्च राजधा-
न्यायस्य ॥ बहुधनधान्यायस्य प्रबभुवु-
न्दानि बहुविधान्यायस्य ॥ ५२ ॥

प्रतीति-आयस्य पदगमनेन आयासं कृत्वा प्रतिपिद्धा
न्यायस्य प्रतिपिद्धो निराकृतोऽन्यायोऽनीतियेन तादृशस्य
सुबाहोः सुबाहुनाम्नो राज्ञः राजधानी नगरी प्रापि च प्राप्ता
च । कीदृशी बहुधनधान्या बहुतरं धनधान्यं यस्यां सा
यस्य सुबाहोः आयस्य धनागमस्य बहुविधानि नानाप्रका-
राणि वृन्दानि समूहाः प्रबभुः रेजिरे । एवं सार्थेन सह व्रज-
न्त्या भैम्या आयासेन सुबाहुपुरी प्राप्तेति भावः । प्रापीत्यापे-
र्लुङि चिणि । प्रबभुरिति भातेर्लिटि ॥ ५२ ॥

सञ्छन्नामात्रासानन्दं राज्ञोभृताचनामा

ऽत्रासा ॥ शोकेनाऽमात्रासाववसद्धृतदेह
यापनामात्रासा ॥ ५३ ॥

संछन्नेति-असौ दमयन्ती सञ्छन्ना वपुर्मालिन्यात्
दमयन्तीति ज्ञातुमशक्या राज्ञः सुबाहोर्मात्रा सानन्दं यथा-
स्यादेवं भृता नाम पोषिता नाम सम्भावनायाम् । अत्र सुबाह्व-
न्तःपुरे अत्रासात्रासरहिता धृतदेहयापनामात्रा धृतं देहयाप-
नाशरीरस्थितिमात्रं यया सा तादृशी देहधारणार्थं भुङ्क्ते न
तु सौख्यार्थं मिति भावः । शोकेन अमा शोकसहिता सा भैमी
अवसत् वासमकरोत् । यद्वा धृतदेहनिर्वाहमात्रे आशा यये-
ति सा धृतदेहयापनामात्राशेत्येकं पदम् । अत्र पक्षे यमके
शसयोरभेदानदोषाय “ यमकश्लेषचित्रेषु रलयोर्जलयोर्न
भित् । नानुस्वारविसर्गौ च चित्रभङ्गाय संमतौ इतिवत् ” । असौ
भैमी सुबाहुमात्रा दमयन्तीत्यनभिज्ञाय सानन्दमपुषत् सा
च शरीररक्षामात्राहाराभूदिति भावः । अवसदिति वसेर्लङ्ङि
अत्रेयं भारतवार्ता । सायाह्ने भैमी वणिग्भिः सार्द्धं सुबाहु-
नगरं प्राप्ता अथ प्रासादस्था राजमाता तां दृष्ट्वा धात्री-
द्वारा स्वसमीपमानीय का त्वमिति प्रोवाच ततः दमयन्त्याः
परिचारिकादमिति भैम्याह । राजमातोवाच अत्र तिष्ठ
ततो भैमी निर्वधं चकार पादसेवनमुच्छिष्टफेटनं न
करिष्यामीति ॥ ५३ ॥

पदापदापरिभ्रमन्नयेनयाऽऽपदाऽऽपदा ॥

वनावनाऽवनाथवत्सजीवनावनाभवत् ॥ ५४ ॥

इति श्रीकालिदासकृते नलोदये सत्काव्ये
तृतीयोच्छ्वासः ॥ ३ ॥

पदेति-अपदा अत्राणा अस्थाना वा या दमयन्ती
नयेन नीत्या कृत्वा आपदा विपत्त्या यदा चरणेन वनावनौ
वनभूमौ अनाथवत्परिश्रमं पर्यटनमापल्लेभे सा सजीवनावना
जीवनं तस्य अवनं रक्षणं तत्सहिता सजीवितरक्षाऽभवत् ।
या भैमी विपदि चरणाभ्यां वनभूमौ पर्यगम्य भ्रमीत्सा जीवनरक्ष
णंप्रापेति भावः । “ पदं विश्ररणोऽस्त्रियाम् ” इत्यमरः ।
आपदित्यापेर्लङि “ विपत्त्यां विपदापदौ ” इत्यमरः
अभवदिति भवतेर्लङि ॥ ५४ ॥

इति श्रीनलोदयकाव्यटीकायां तृतीयोच्छ्वासः ॥ ३ ॥

चतुर्थोच्छ्वासः ।

अथतुङ्गोपायस्य श्रवणेन नलस्य सानुगो
पायस्य ॥ वंशगागोपायस्य स्वमनोभी
मश्चिरं जुगोऽऽपायस्य ॥ १ ॥

अथेति-अथाऽनन्तरं तुङ्गोपायस्य तुङ्ग उच्च उपायः सामा-
दिर्यस्य तादृशस्य नलस्य अपायस्यापक्रमणस्य दुःखस्य
वा श्रवणेन सानुगः अनुगच्छन्तीत्यनुगास्तैः सहितः सानु-
चरः चिरं बहुकालम् आयस्य प्रयासं कृत्वा नलान्वेषणाय

भीमःस्वमनःस्वस्य मानसं जुगोप, रक्षितवान् यस्य भीमस्य
 गोपाः गां भूमिं पांतीति गोपाः राजानः ग्रामौघाधिकारिणे
 वा गोपजातीया वा वशगा आयत्ताः नलापगमनं श्रुत्वा
 तदन्वेषणार्थं बहुधा आर्यस्य शोकसहितं स्वहृत्कथञ्चि-
 दरक्षत् । “गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि ।
 ग्रामौघाधिकृते पुंसि” इति मेदिनीकारः । “स्थायुकोधिकृतो
 ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु” इत्यमरश्च ॥ १ ॥

निशिचदिवाचार्यस्य क्षतस्य नलविचिन्त-
 येऽथवाचार्यस्य ॥ भृशमेवाचार्यस्य
 द्विजोत्तमैश्शिष्यकैरिवाचार्यस्य ॥ २ ॥

निशीति—अस्य भीमस्य वाचा वचनेन द्विजोत्तमै-
 ब्राह्मणश्रेष्ठैर्नलविचिन्तये नलान्वेषणाय निशि रात्रौ च
 दिवा च दिवसे भृशमेवात्यर्थमेव अचारि नानादेशस-
 च्चरणमकारि । कीदृशस्यास्य अर्यस्य क्षतस्य अरेः अस्यः
 अर्यस्यस्तैः शत्रुखड्गैरताडितस्य एवमार्यस्य श्रेष्ठस्य
 आचार्यस्य गुरोर्वचसां शिष्यकैरिव शिष्यैरिव । स्वार्थे कः ।
 शिष्या यथा गुरोराज्ञयाऽहर्निशं सञ्चरन्ति तथेत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ नयने त्रासादिप्रचुरापूः केनचिज्जने
 त्रासादि ॥ यत्र सुने त्रासादिभ्रमेण दुःखं
 गतावने त्रासादि ॥ ३ ॥

अथेति—अथानन्तरम् अत्र जने विषये केनचिदनिर्व-

चनीयचतुरेण सुदेवनाम्ना द्विजेन नयनेत्रा नीतिनिपुणेन
 सादिप्रचुरा सादिनोऽश्ववाराः प्रचुरा यस्यां सा पूः आसा-
 दि प्राप्ता । सा का यत्र पुरि सा सुनेत्रा भैमी वर्तत इति
 शेषः । कीदृशी सा वने दिग्भ्रमेण दिग्भ्रान्त्या त्रासादि
 त्रासपूर्वकं दुःखं गता प्राप्ता । दिग्भ्रमेणेत्यत्र आदिक्रान्त्या
 इति पाठे यत्र पुरि आदिक्रान्त्या प्रथमप्रवेशेन जने लोके
 त्रासादि भवति यत्र पुरि वने दुःखं गता सा सुनेत्रा आसी-
 दित्यर्थः ॥ ३ ॥

सहदीनाऽऽयततेनस्वगृहंचभैमीययेऽमुना
 यततेन ॥ स्वनयेनायततेनप्राप्त्यैस्वासो
 श्वशोभनायततेन ॥ ४ ॥

सहेति-दीना दुःखिता भैमी तेन द्विजेन सह स्वगृहम् ।
 आयत गतवती । चेदिपुरीनिलयं ब्राह्मणं गृहीत्वा स्ववास
 स्थाने गतवती । आयततेन धनागमव्याप्तेनाऽमुना द्विजेन सह
 भैम्या यये । भीमगृहमिति शेषः । चेदिराजदत्तधनवता
 द्विजेन सह भैमी भीमगृहमगादिति भावः । यद्वा नलान्वे-
 षणाय भीमदत्तबहुधनवता विप्रेण भैम्या सह चेदिगृहं
 यये इत्यर्थः । शोभना सा भैमी स्वनयेन स्वनीत्या अय-
 ततेनप्राप्त्यै अयः शुभविधिस्तेन ततो व्याप्तो य इनः
 स्वामी नलस्तस्य प्राप्त्यै यतते स्म यत्नमकरोत् । स्वासोः
 स्वकीयप्राणस्य प्राप्त्यै न यततेस्म । अत्रेयं भारतवार्ता ।

सुनन्दान्तःपुरे समागतं सुदेवं ब्राह्मणं दृष्ट्वा
 रुरोद । सुदेव उवाच । अहं तव भ्रातुःसखा सुदेवनामा
 वचनात् त्वामन्वेष्टुमागतः । तव बान्धवास्त्वां विना
 इव तिष्ठन्ति । ततो राजमातरं सर्ववृत्तान्तमकथयत्
 सुबाहुमाता च नलपत्नीं दमयन्तीं ज्ञात्वा
 यामास । सुनन्दा तु निश्चयार्थं तस्या गात्रमलं
 शिरस्यर्द्धचन्द्राकारं गरुडलाञ्छनं ददर्श । तच्चिह्नेन
 ज्ञात्वा मम भगिन्याः कन्या त्वमित्युक्त्वा
 हृत्यामात्यैः सुदेवेन च सहितां दमयन्तीं पितृगेहं प्राप
 तत्र सा पुत्रादिभिः सह युयोज । भीमश्च सुदेवाय
 पुनः प्रणामं कृत्वा बहुधनानि ददौ । ततो
 म्पुनर्ब्राह्मणान् प्रेषयामासेइति ॥ ४ ॥

नयमेवाह—

शस्यस्तेन ॥

नभृतेनभवसिशस्यस्तेन ॥ ५ ॥

वसनेति—हे वसनांशस्य वस्त्रखण्डस्य स्तेन्यज्जने
 कासि मम दमयन्त्या अयं विधिः वनगमनोपादुःखं
 न यशसे न । हेप्रिय अस्तेन त्यक्तेन स्वज
 छद्म कपटं विशसि प्राप्नोषि भृतेन पाळितेन

कोप्युचइति—तेष्वन्वेषकेषु मध्ये कोप्यन्वेषकजनः इ-
 तनयायाः इतः प्राप्तो ज्ञातो वा नयो यया तादृश्याः ज्ञातनी
 तेर्नृपस्य भीमस्य तनयायाः पदं स्थानमेत्य ऊचे उक्तवान्
 हेदमयन्ति त्वां भीर्भयं मुञ्चेत त्यजेत्। अर्त्तिः पीडा च नया-
 यान्नप्राप्नुयात् । भयमार्त्तिश्च न भविष्यतीति यावत् । या अ-
 र्त्तिः चे तनया बुद्ध्या दुःसहा सोढुमशक्या । हेदमयन्ति त्वां
 भयं पीडा च हास्यति । नलो मया लक्षित इत्यवोचदिति
 भावः । “पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिबस्तुषु” । “भी-
 तिभीसाध्वसं भयम्” इत्यमरः । “मुच्छ्लमाक्षेण” इत्यस्यालि-
 ङ्यात्मनेपदेशेमुचादीनामिति नुमि मुञ्चेतेति रूपम् ।
 “मतिर्मनीषाबुद्धिर्धीर्द्धिपणाज्ञप्तिचेतने” इति हेमचन्द्रः ।
 “अर्त्तिः पीडा धनुःकोटयोः” इत्यमरः ॥ ७ ॥

निजधामेतंसमयामृतुपर्णश्रावितोऽर्थमे
 तंसमया ॥ सचिवसमेतंसमयागिरोत्तरं
 नाजनिष्टमेतंसमया ॥ ८ ॥

निजेति—हेदमयन्ति निजधामेतं निजस्थानमयोध्यातत्रे-
 तंतत्रस्थितम् अयोध्याधीशम् ऋतुपर्णम् ऋतुपर्णनामानं रा-
 जानं समयां समागतः । स च मया एनम् अर्थं वसनस्तैन्या-
 दिरूपमर्थं वाच्यं समया सश्रीकया समया अनतिनिम्नो-
 न्नतया गिरा वाचा श्रावितः सचिवसमेतं मंत्रिसमेतं तथा मेतं
 मां लक्ष्मीम् इतं प्राप्तम् ऋतुपर्णं समया मंत्रिसहितस्य ऋतु-

पर्णस्य समीपे उत्तरं प्रतिवाक्यं नाज्जनिष्ट न जातं हेभेमि
वसनस्तेयादिकं त्वदुक्तं श्रावितः ऋतुपर्णः । मंत्रिसहितस्य
तस्य समीपे उत्तरं च नावाप्तमिति भावः । “अभितः
परितः समया०” इति । द्वितीया ऋतुपर्णमिति । “मंत्रीधीस-
चिवोऽमात्यः” । समयामितिसंयातेर्लङि । “समयान्तिकमध्य-
योः इत्यमरः । अजनिष्टेति दीपजनं” इत्यादिनाचिष्वकल्पे-
रूपम् ॥ ८ ॥

दीनानायतनस्थोनानायतनक्षमोऽस्यसौ
त्येधिकृतः ॥ नाऽनायतनकरोलीनाना
यतनः पथ्युवाचाथरहः ॥ ९ ॥

दीनेति—अथानन्तरमस्य ऋतुपर्णस्यायतनं गृहंतत्र
स्थितः सौत्ये सारथ्येऽधिकृतः अनायतनकरः न आयतो
दीर्घः करोहस्तो यस्य तादृशः कुब्जो नापुरुषः पथि लीना-
न्मार्गे लग्नान् गच्छतः नोऽस्मान् दोनान्दुःखितान् रहः विवि-
क्ते आयत आगतवान् इति उत्तरश्लोकेवक्ष्यमाणं च उवाच
अवादीत् । कीदृशः नानायतनक्षमः नानाप्रयत्नसमर्थः
त्वदुक्तं श्रावयित्वाऽप्राप्तोत्तरान्मार्गे गच्छतोऽस्मान् सङ्कुचि-
तकरस्तत्सूतो रहसि एत्येदमुवाचेति भावः । “गुणवचन-
ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” इति प्यभि सौत्यः । “सूतस्त्वष्ट-
रिसारथौ” । आयतेति “अयगतौ” इत्यस्य लङि । “मङ्गलान-
न्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽप्यथोअथ” । “रहोतिकमुपह्वरे” । यद्वा

दीनानायतनस्थ इति नलविशेषणं दीनश्चासौ अनायतन
स्थः असम्यगायतनस्थश्चेति तादृश इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आगत्य किमुवाचेत्याह—

दीनायाऽनायतया विवाससेऽस्मै विहीन
यानायतया ॥ नखलुधियाऽनायतया
क्रोद्धव्यं धर्मनिश्चयानायतया ॥ १० ॥

दीनेति । दीनाय दुःखिताय अनायतया आयो धनागमः
न आयो यस्यासावनायस्तद्भावस्तत्ता तया । धनागमरहित
त्वेन विवाससे वस्त्रहीनाय तस्मै वसनस्तेनाय । एवं
विहीनं त्यक्तं यानं येन तादृशाय । अनायतया अदीर्घतया
अविचारपूर्विकया धिया बुद्ध्या तया दमयन्त्या न क्रो-
द्धव्यं क्रोधो न कर्तव्यः । खल्वनुनयोतया कया । या धर्म
निश्चयान् धर्मनिर्णयानायतज्ञातवती याऽतिधार्मिकी ।
धनागमरहितत्वेन दीनाय वसनहीनाय च तस्मै नलाय
तया दमयन्त्या क्रोधो न करणीयः । दैववशादेतत्सर्वमभू-
दिति भावः “कुधद्रुहेष्यासूयार्थानां यम्प्रतिकोपः”
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अस्मै इति । आयतेति “अयगतौ”
इत्यस्य लङि ॥ १० ॥

प्रेष्यद्विजआह—

कृतकर्माऽनेन त्वागतोऽस्मि वचसेति तस्य
मानेन त्वा ॥ वेदयमानेन त्वा विप्रेचधने
षुदीयमानेन त्वा ॥ ११ ॥

कृतेति—हेदमयन्ति मानेन प्रमाणेन सत्येन तस्य
 पुरुषस्य अनेन वचसा वचनेन कृतकर्मा कृतकार्यो-
 हं त्वा त्वां प्रत्यागतोस्मि इति वेदयमाने बोधयति
 द्विजे ब्राह्मणे नत्वा नमस्कृत्य धनेषु दीयमानेनत्वा
 दीयमानमिनत्वं स्वामित्वं यथा तादृशी । धनेषु दत्तस्वा
 मित्वासीदित्यर्थः । अहं तस्य पुरुषस्य सत्येन वचसा
 कृतकृत्यस्त्वत्समीपमागतइति वदति विप्रे नमस्कृत्य
 बहुधनस्वा मित्वमकार्षीदित्यर्थः । “इनः सूर्ये प्रभौ राज्ञि” ।
 अत्रेयं पुराणवार्ता । दमयन्ती च नानास्तुतिं कृत्वा पर्णा-
 दनामानं ब्राह्मणम् ऋतुपर्णराजसारथिनिकटे श्लोकचतुष्टयं
 दत्त्वा प्रेषयामास । स च तत्र गत्वा तस्मै श्लोकान्ददौ । श्लो-
 का यथा । क नु त्वं कैतवैच्छित्वा वस्त्रार्द्धं प्रस्थितो-
 मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तमनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १ ॥
 सा वै यथा समादृष्टा तथा स्तेऽऽत्वत्प्रतीक्षिणी । दह्यमा-
 ना भृशं बाला वस्त्रार्द्धेनाभिसंवृता ॥ २ ॥ अस्या रुद-
 न्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव । प्रसादं कुरु वै वीर
 प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ३ ॥ मा कुरुष्व प्राणनाथ विफलं
 जीवनं मम । यदि तिष्ठन्न वक्तासि स्त्रीहत्या त्वामभिरु-
 शेत् ॥ ४ ॥ इति पर्णादब्राह्मणादृतान्तं श्रुत्वा नल उवाच ।
 क नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी । स्म-
 रन्ती तस्य मन्दस्य कंवा सा व्योपतिष्ठते इति कथयि-

त्वा श्लोकपञ्चकं प्रस्थापयामास । यथा—वैधव्यमपि संप्राप्य गोपयन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना सद्योजितस्वर्गान् संशयः ॥ १ ॥ रहिता भर्तृभिः सद्यो न क्लृप्यन्ति कदाचन । प्राणाँश्चारित्रकवचान् धारयन्ति कुलस्त्रियः ॥ २ ॥ विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च । यत्सा तेन परित्यक्ता न तत्र क्रोद्धुमर्हसि ॥ ३ ॥ प्राणयात्राम्परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः । आधिभिर्हन्यमानस्य न श्यामा क्रोद्धुमर्हसि ॥ ४ ॥ सत्कृताऽसत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा यथागतम् । राज्यभ्रष्टं श्रियाहीनं न श्यामा क्रोद्धुमर्हसि ॥ ५ ॥ इति श्लोकपञ्चकं नीत्वा आगत्य दमयन्ती श्रावयामास पर्णाद इति ॥ ११ ॥

तत्राऽपर्णाऽयततस्वनयाद्भैमीतपस्यपर्णाऽयतत ॥ तुलितसुपर्णायततस्तस्याऽऽगमनायसर्त्तुपर्णायततः ॥ १२ ॥

तत्रेति—ततस्तदनन्तरं तत्र तस्मिन्काले ततोऽयोध्यायाः “पञ्चम्यास्तसिल्” सर्त्तुपर्णाय ऋतुपर्णसहिताय तस्य नलस्यापर्णाय अपगतमृगं यस्मिन्स्तादृशाय नलप्रेरितहयानामेकदिवसेन बहुयोजनाध्वलंघनादृणापगमः । तुलितः सुपर्णो गरुडो येन तादृशाय आगमनाय तपसि शरीरसन्तापलक्षणे एकभक्तोपवासादौ अपर्णा पार्वतीव भैमी दमयन्ती ततस्वनयात् ततो विस्तृतो यः स्वनयः

स्वनीतिस्तस्मादयतत यत्नं समास्थित । तदनन्तरं दम-
यन्ती बहुविशालस्वनीतेरयोध्यातो नलस्य सत्तुपण्यस्याऽऽ
गमनाय यत्नं कृतवतीति भावः । “स्यादृणंपथ्युदञ्चनम्” ।
“ऋणमाधमप्ये” इति निपातः । “यतीप्रयत्नइत्यस्य” लङि १२

साकृतसामान्येन श्रावितवत्यमुमनन्यसा
मान्येन ॥ स्वरहसामान्येन स्वयम्बरं स्म-
रतिना असामान्येनः ॥ १३ ॥

साकृतेति—कृतसामा कृतं साम. सांत्वं यया. तादृशी
साऽनन्यसामान्येन अन्यासाधारणेन अन्येनापरेण मान्येन
पूज्येन विप्रेणाऽमुमृतुपण्यं रहसां एकांतेन स्वं स्वकीयं
स्वयंवरं श्रावितवती अशिथवत्पूर्वपरिणीता परिणयनांतरं
कर्तुं कथं प्रवर्तते । तत्राऽऽह । मानी अभिमानी अजसा
झटिति एनः पापं न स्मरति । सा दमयन्ती अन्येन केनापि
द्विजेन स्वं स्वयंवरमुपह्वरे ऋतुपण्यं श्रावितवती । यतो
मानी झटिति पापं न स्मरति । ऋतुपण्यः स्वयम्बरं श्रुत्वा
शीघ्रमेष्यति । तेन सह नलोप्यागमिष्यतीति भावः । “स्वाग्-
झटित्यजसाह्वाय द्राह्मदक्षुसपदिद्रुते” । “स्वोज्ञातावात्म-
निस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधने । इत्यमरः अत्रेयं । पुराण
वार्ता । दमयन्ती मातरमुवाच । सुदेवो यातु । ऋतुपण्यं
वदतु । भैमी पुनः स्वयंवरं करिष्यति । स तु श्वो भावी ।
यदि द्रष्टुमिच्छातदागच्छ । ततः श्रुत्वा तन्माता तथाऽ

करोत् । ऋतुपर्णोऽपि सुदेवात् तच्छ्रुत्वा गमनं
नलेन परामृशत इति ॥ १३ ॥

रहसितदासन्नाहस्थितः स्मसनलयुतो मु
दासन्नाह ॥ श्रीस्तुमदासन्नाहस्फुटं प्रया
मो व्रजेदिति व्युदासन्नाहः ॥ १४ ॥

रहसीति—तदा सुदेवात्स्वयं वरवृत्तान्तश्रवणकाले स
ऋतुपर्णः सन्नाहस्थितः सन्नाहे कवचे स्थितः बद्धकवचः
मुदा हर्षेण युतः रहसि एकान्ते नलम् इति आह उवाच ।
इतीति किम् । हे सन् पूज्य अहः दिनं व्युदासं नाशं न व्रजेत् न
गच्छेत् । वयं दमयन्तीपुनस्स्वयं वरे स्फुटं प्रव्यक्तं प्रया मो
गच्छामः । श्रीस्तु लक्ष्मीस्तु दमयन्तीलाभात्तद्रूपा वा मद
सन्ना मदान्तिकगता भवेत् । ह सम्बोधने । रहसीत्यत्र
हरसीति पाठे त्वं हरसि वहसि चेत्तदा स्फुटं प्रयाम इत्यर्थः ।
क्वचितु द्वितीयचरणे स्मरयुतो नलं मुदासन्नाह इति पाठः
तत्र स्मरयुतः सन् कामार्तः सन् मुदा हर्षेण नलम् आह
त्यर्थः । हे नल मां चेद्धरसि तदाऽद्य प्रयामो भीमपुरम् ।
दिवसो न नाशं व्रजेत् । अद्यैव मां नय । दमयन्ती वरितुङ्ग
न्तव्यमेवेति भावः । “असगतौ” इत्यस्याने कार्यत्वात् । हरसि
हृभो लटि । व्रजेत् व्रजेर्लिङि । “समीपे निकटासन्नसन्निकृ-
प्तनीडवत्” इत्यमरः ॥ १४ ॥

सावनितावध्वानस्स्वगुणैः कर्पतिचकेहता

वध्वान् ॥ समहस्तावध्वानःश्वइतियो

जनशतंमितावध्वानः ॥ १५ ॥

सेति—सा वनिता भैमी स्वगुणैरात्मगुणैर्वध्वा संयम्य
नोऽस्मान् कर्षति आकर्षति । यमके वयोरैक्यं न दो-
षाय । “डलयो रलयोश्चैव शसयोर्वयस्तथा । वदन्त्येषां
हि सावर्ण्यमलंकारविदो जनाः” इत्यालंकारिकवचनात् ।
ब पुनर्वध्वा स्त्रिया के न हताः । अपितु सर्व एव हता इति
भावः । समहस्तावत् स स्वयं वरोत्सवः तावत् श्वः आगामि
दिवसे इत्यनेन प्रकारेण ध्वानः लोकध्वनिः लोकवार्त्ताऽ-
स्तीति यावत् । न अस्माकं अध्वा मार्गः योजनशत-
मितौ प्रमाणे वर्तते । हेवाहुक भैमीस्वयं वरः श्वो भवि-
तेति लोकवार्त्ता । अस्माकं मार्गः शतयोजनमितः । अतः
शीघ्रं रथं सजीकुरु इति भावः । “नारीसीमंतिनीवधूः” ।
“बधवंधने” इत्यस्मात् त्कबच्चेति “कृपविलेखन” इत्यस्मा-
द्भौवादिकाल्पि कर्षतीति मह उद्धव उत्सवः” । “द्योगतेऽ
नागतेऽद्विधः परश्वस्तु परेद्यवि” “अयनं वर्त्म मार्गाध्व-
पथानः” इत्यमरः ॥ १५ ॥

तत्त्वरयाऽमायामः प्रणयेर्यदिमानितत्रि

यामायामः ॥ नलजायामायामस्मृत्वेत्य

चेकदुर्द्वियामायामः ॥ १६ ॥

तत्त्वरेति—हेसूत तत्तस्मात् अनितत्रियामायामः अ-

नितोऽप्रातः त्रियामाया रात्रेर्यामः प्रहरो येन तादृक्
 त्वरया सम्भ्रमेण मा मां यदि प्रणयेर्नयसि तदा
 समीपं सह वा यामो मच्छाम इति अनेन प्रकारेण
 यामायां नलजायाया दमयन्त्याः मायां
 अविचिंत्य ऊचे । यतो दुर्धियां दुष्टाः कः
 ता धियश्चेति तासां दुष्टबुद्धीनामायामो दैर्घ्यविचारपरं-
 परा क कुत्र । अपि तु कुत्रापि न । अथ वा दुष्टाः धियो येषां
 ते तादृशानां पुंसामायामो विचारदैर्घ्यं क । क्वचितु दुर्द्धि-
 यामित्यत्र युवधियामिति पाठः । तत्र यूनां तरुणानां धियां
 बुद्धीनां क आयामो दैर्घ्यम् अपि तु कापि नेत्यर्थः । रात्रि-
 प्रहरमध्ये मां यदि नयसि तदा भैमीस्वयंवरं व्रजामीत्युक्त-
 वान् । दमयन्तीव्याजमजानान एवेति भावः । “दैर्घ्यमाया
 मआनाहः” । “अस्मदो द्वयोश्च” इत्येकत्वे बहुवचनम् ।
 संभ्रामस्त्वेरा । “अमासहसमीपेच” । प्रणयेरिति नीओ-
 लिङि । “त्वमौद्वितीयायाः” इति मादेशः ॥ १६ ॥

युग्मकम्-मां भजमानाश्चः स्यान्नूनमसौ तत्प्र-
 चोद्यमानाश्चस्स्याम् ॥ इतिरतिमानाश्चस्याऽ
 न्यायमनाशङ्क्यविकृतिमानाश्चस्याम् ॥ १७ ॥

मामिति-आदिकुलकम् । तत्प्रचोद्यमानाश्चः तेन बाहुकेन
 प्रचोद्यमानाः प्रेर्यमाणा अश्वा यस्य एतादृक् चेत् स्यां भ-
 वेयं तदाऽसौ दमयन्ती श्वो नूनं निश्चयेन मां भजमाना आ-

प्रयंती स्यादिति रतिमानेवंरागयुतः स ऋतुपर्णः अस्यां
मयंत्यामन्यायं पररूपभिलाषलक्षणमनाशङ्क्य आश्व
स्य आश्वासं प्राप्य आशु शीघ्रं विकृतिमान्मनोविकारवा-
नित्यूचे इति पूर्वश्लोकेनान्वयः । यद्यसौ मां नयति तर्हि श्वः
सा मां वृणीतेति पररूपभिलाषमबुद्ध्वा विकारवान्नलं तथो-
पाचेति भावः । “नूनंतर्कैऽर्थनिश्चये” । यद्वा रतिमान् नलः
मनसि आश्वस्य स्वयंवरवार्त्तां श्रुत्वा उत्प्रन्नकोपं विचारेण
शमयित्वा अस्यान्दमयंत्यामन्यायमनाशङ्क्यअमत्वा चे-
त् यदि प्रचोद्यमानाश्वः स्यां तदा असौ दमयंती श्वः प्रातः
काले भजमाना स्यात् इति हेतोः आशु शीघ्रं विकृतिमा-
न् रोमाञ्चितः बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथरथमारावन्तंशस्त्राणिनलःशुभाश्वमा-
रावन्तम् ॥ सजगामाऽरावन्तंनरेन्द्रमा-
रोप्यचगुरुतमारावन्तम् ॥ १८ ॥

अथेति—अथ वचनानंतरं नलः आरावन्तम् आसमंतात्
अरं शीघ्रगं अवंतं यद्वा अरम् आरः शीघ्रगतिः तम् अवंतं
रक्षंतं यद्वा आसमंतात् अरं शीघ्रं अवंतं गच्छन्तं यद्वा
अस्य विष्णोः अरं चक्रं आरन्तमिव अवन्तं गच्छंतम् अंति-
शीघ्रगमित्यर्थः । तम् । शस्त्राण्यायुधानि अवंतं रक्षंतं शुभाश्वं
शोभना अश्वा यस्मिंस्तादृशं गुरुतमः गरिष्ठः आरावः
शब्दो यस्य तादृशं रथम् आर गतवान् । च पुनः अरौ शत्रौ

रश्मीन् संयच्छ। अहं राजगणितं गणयिष्यामि। तत्तो नल-
स्तद्गणयित्वा आह अत्यद्भुतमिदम् । इमां विद्यां मह्यं देहि
मत्तोऽश्वहृदयविद्यां गृहाण इति परिवर्तितमिति। तदा ह २० ॥

बलजितदेवार्थ्याभ्यां विद्याविनिमयो युग-
पदेवार्थ्याभ्याम् ॥ संमर्द्देवार्थ्याभ्यां व्यधा-
यिसंस्पृश्य सम्पदेवार्थ्याभ्याम् ॥ २१ ॥

बलेति—अथ रथवेगफलगणनकौतुकदर्शनाऽनन्तरं
लजितदेवार्थ्याभ्यां बलेन सामर्थ्येन जितः पराजितो
देवार्थः देवस्वामीन्द्रो याभ्यान्तादृग्भ्यामाभ्यां नलर्त्तुप-
र्णाभ्यां संमर्द्देवार्थ्याभ्यां निवारयितुमशक्थाभ्यां युग-
पदेव एकवारमेव वारि जलं संस्पृश्य सम्पदे श्रिये विद्या-
विनिमयो विद्यापरिवर्तनं व्यधायि विहितम् । अथ नल-
र्त्तुपर्णौ रथादवतीर्य आचम्य विद्याग्रहणं परस्परं चक्र-
तुरिति भावः। व्यधायीति धाभौ लुङि चिणि “आतो युक्-
चिष्कृतोः” इति युकि सति रूपम् ॥ २१ ॥

तदनुद्भुतमक्षमतस्वीकृत्यास्वदहनेऽधिक-
तमक्षमतः ॥ श्रितउन्नतमक्षमतः स्फुट-
मेव कलिर्नलस्तु नतमक्षमत ॥ २२ ॥

तदिति—तदनु ततः पश्चात् स्फुटम्प्रव्यक्तम् अस्वदहने
कलिदहनेऽधिकतमक्षमतः अत्यन्तसमर्थात् “अतोऽस्मात्
नलसकाशात्कलिर्दुतमेव उन्नतम् उच्चैस्तरम् अक्षं विभीतक

वृक्षं श्रितः प्राप्तः तु पुनः नलः अतः ऋतुपर्णादक्षं स्वीकृत्य अक्षज्ञानं प्राप्य तं कलिं न अक्षमत न विषेहे । ऋतुपर्णादक्षहृदयम्प्राप्य कलिं यावद्भस्मसात्करोति तावन्नला द्विनिर्गत्य विभीतकतरुमशिश्रयत् । नलस्तु तस्मै चुकोपेति भावः । “पश्चात्सादृश्ययोरनु” । “लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्” अक्षमतेति “क्षमृप्सहने” अस्माल्लङि ॥ २२ ॥

कलिर्नलमाह—

पतितमलसमेतस्याभैम्यारुपिविद्धिमान
लसमेतस्याः ॥ आर्त्यनलसमेतस्याऽऽश्रित
तस्यशरणप्रदोनलसमेतः स्याः ॥ २३ ॥

पतितमिति—हे नल एतस्यास्तव हृदये विद्यमानायास्तस्या भैम्या अनलसमेऽग्निसदृशे रूपि रोपे पतितमत एवालसं दुःखितं मां विद्धि जानीहि । आर्त्यनलसमेतस्य आसमंताद्या अर्तिः पीडा सेवानलस्तत्समेतस्य संयुक्तस्याआर्तिवलसमेतस्येति पाठे आर्तेः पीडाया बलेन आधिक्येन समेतस्येत्यर्थः । मे मम आश्रितस्य आश्रयवतः अतः दमयंतीक्रोधात् शरणप्रदः प्राणत्राणदाता स त्वं स्याः भवेः । आः पीडायाम् । दमयंतीरोषाग्निना दह्यमानं मां प्रति किं रोषं करोषि भैमी कोपज्वलितस्य मे शरणं भवेति भावः । “आस्तु स्यात्कोपपीडयोः” । “अर्तिः पीडाधनुःकोट्योः” इत्यमरः ॥ २३ ॥

कलिमिति नानामायं नमन्तममुश्चन्महा

अन्तं नाशकं तं नरेन्द्रमृतुपर्णं रथमारोप्यारोहयित्वा
भीमनगरं गतवान् । ऋतुपर्णं रथमारोप्य
मनयदिति भावः । जगामेति गमेलिति । “
मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेतिके” । “अरं शीघ्रे च
पुनरन्यवत्” इति भेदिनीकारः ॥ १८ ॥

स्वांसकृतावसनस्यक्षणदूरत्वेनसङ्गतावस-
नस्य ॥ भूभर्तावसनस्यव्यस्मयतरथद्रु-
तेर्धुतावसनस्य ॥ १९ ॥

स्वांसेति—भूभर्ता ऋतुपर्णः स्वांसकृतावसनस्य
स्यांसे स्कंधे कृतमावसनमाच्छादनं येन तादृशस्य वस-
नस्य रथद्रुतेः रथवेगादुत्पन्नस्य असनस्य वायोर्धुतौ
कम्पे सति असनस्यासनवृक्षस्य सङ्गतौ सङ्गमे क्षणदूर-
त्वेन क्षणादेव बहुयोजनान्तरितत्वेन व्यस्मयत विस्मितो
बभूव । नलप्रेरितरथवेगवशोद्भवमरुद्धोत्तरीयस्य क्षण-
दूरत्वाद्ऋतुपर्णोऽद्भुतायमानमना अभूदिति भावः । “स्कंधो-
भुजशिरोसोस्त्री” इत्यमरः । अस्यतीत्यसनो वायुः समीरप-
र्यायः । यद्वा स्वांसकृतावसनस्ये त्यस्य स्वासे “स्वस्कंधे-
कृतम् अवसनम् अस्थितिर्येन तस्य रथवेगोद्भूतवायुनोद्धी-
यमानस्येत्यर्थः । अत्रेयं पुराणवार्ता । स्वांसादुत्तरीयेभ्रष्टे
राजाबाहुकमुवाच । अश्वान् संयच्छ । वाष्ण्यनामाऽपरसा-

धिः उत्तरीयमानयतु । बाहुक उवाच । बहुयोजनान्तरितं-
दतो नानेतुं शक्यमिति ॥ १९ ॥

फलगणानादक्षस्यव्यधिततदासोऽश्वनो
दनादक्षस्य ॥ तपसिचनादक्षस्यप्रहप
णंहृदयबोधनादक्षस्य ॥ २० ॥

फलेति—स ना पुरुषःऋतुपर्णः अक्षस्य द्यूतस्य हृदय-
बोधनाद्दृढज्ञानाद्धेतोरक्षस्य कलिद्रुमस्य फलगणना
त्फलपरिसङ्ख्यानादश्वनोदनादक्षस्य अश्वानां नोदना वाह-
नं तत्र दक्षस्य चतुरस्य तपसि च तपोविषये दक्षस्य दक्ष-
प्रजापतिसदृशस्य नलस्य प्रहर्षणमाहादनं व्यधित चक्रे ।
यतोयं राजा फलगणनादक्षः । अतः पाशकगणनाकोविदो
पि स्यात् । एतां विद्यां नीत्वा पुनर्जेष्यामीति कृत्वानलस्य
महाद्वर्षोभूदिति पर्यवसितार्थः । स ऋतुपर्णो विभीतक-
फलस्येयत्ताकथनादश्वहृदयज्ञस्य नलस्य प्रहर्षणं मन
आहादयाञ्चकारेति भावः । “त्रिलिङ्गस्तुविभीतकः” । “अक्ष
स्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः” । व्यधितेति धाभोलु-
ङि “स्थाध्वोरिच्च” इति “इत्वेह्रस्वादङ्गान्” इति सिञ्जलोपेरूप
म् । अत्रेयं पुराणवार्त्ता । ऋतुपर्णो विभीतकवृक्षं दृष्ट्वा बाहुक
मुवाच । ममात्र गणनाकौशल्यम्पश्य । अस्मिन् वृक्षे पतित
म्पत्रमेकाधिकशतं । फलञ्च तावदेव पतितम् । स्थितानि पत्रा-
णि पञ्च कोट्यः । फलानि द्वे सहस्रे । बाहुक उवाच । वास्मेय

मनानामाऽयम् ॥ कीर्त्तिधनानामायंसद
धातिहरन्तिरिपुजनानामायम् ॥ २४ ॥

कलीति—इत्यनेन प्रकारेण नमंतं प्रणमंतं नानामायं ना-
नाव्याजं कलिं महामना महाशयोऽयं नलोऽमुश्चत्यक्तवा-
न्नामसंभावनायाम् । यं पुरुषं रिपुजनानामाः शत्रुजनन-
मस्काराः हरन्ति आकर्षयन्ति स पुमान् कीर्त्तिधनानां यशो
लक्षणद्रविणानामयं दधाति धारयति । एवं बहुधा नम-
स्कुर्वन्तं कलिं कारुणिकतयाऽत्यजत् । यतः शत्रुनतयो
यं वश्यन्ति स यशोधनवान्भवतीति । मुच्छ्लमोक्षण इ-
त्येतस्य लङ्घि अमुश्चदिति । “नाम प्रकाश्यसंभाव्यक्रो-
धोपगमकुत्सने” । अत्रेयं भारतवार्त्ता । अक्षहृदयं गृही-
तवतो नलस्य देहात् कर्कोटकनागविषं वमन् कलिर्निः-
सृतः तं कलिं नलः शत्रुमुद्यतः ततोऽतिभीतः कलिर्नलमु-
वाच । त्वं मे शरणं भव मा शपस्व ये जनास्त्वां कीर्त्त-
यिष्यन्ति तेषां मत्तो न भयं भवेत् । अहममुं विभीतकवृक्षं
प्रविशामि ततः कारणात् नलस्तम् अक्षमत ततो वि-
भीतकवृक्षं स प्रविवेश । ततः प्रभृति विभीतकवृक्षच्छायाऽपि
न गृह्यते इति ॥ २४ ॥

युग्मकम्—अथनुन्नाश्वस्तेनप्रास्थितरा
जामहात्मनाश्वस्तेन ॥ साललनाश्वस्तेन
स्यादितिहसताविरोधिनाऽऽश्वऽस्तेन ॥ २५ ॥

अथेति-अथ कलिगमनानन्तरं विरोधिना कलिना शत्रुणा आशु शीघ्रम् अस्तेन त्यक्तेन आश्वस्तेन विश्रान्त-
वता दुःखाद्वा आश्वस्तेन आश्वासम्प्राप्तवता महात्मना
महाप्रभावेण सा ललना भैमी च आगामिदिने ते तव
किन्न स्यादपि तु स्यादेवेति । व्याजेन सा तव स्त्री न स्या-
न्न भविष्यतीति मनसिकृत्य हसता तेन नलेन नुन्नाश्वः
प्रेरितहयः स राजा ऋतुपर्णः प्रास्थित प्रचचालेति यावत् ।
विद्योपदेशस्थानात् शेषमार्गमवगाहतेति भावः । “नुन्ननुत्ता-
स्तनिष्ठयूताविद्धंक्षितेरिताः समाः” । “समवप्रविभ्यः स्थः”
इत्यात्मनेपदे “स्थाध्वोरिञ्च” इतीत्वे सिचो लोपे लङि
रूपम्प्रास्थितेति । “उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते”
इति स्थित्यर्थस्य प्रपूर्वत्वे तद्विरुद्धार्थत्वम् । “ह्यो गतेऽनागते
हि श्वः” इत्यमरः ॥ २५ ॥

सोऽयमनेनायततामिपइतिनलस्समन्त्व
नेनायतताम् ॥ वहतिदिनेनायतताम्पुरीं
प्रियेणाऽऽश्रिताअनेनाऽऽनायतताम् ॥ २६ ॥

सोऽयमनेनेति-अयं कलिमुक्तोऽनेना निष्पापो नलः
यततां यतीनाम् इष्टः बल्लभः यद्वा इष्टेऽभीप्सिते दमयन्ती-
दर्शने यततां यत्नं करोतु इतिहेतोर्दिने दिवसेऽनायतता-
मदीर्घतां वहति सति धारयति स नलोऽनेन ऋतुपर्णेन

श्रिता ताम्पुरीं कुण्डिनाख्याम् आयत आगच्छत् आगत-
वान् । कलिमुक्तो नलो भैमीम्पश्यत्विति स करुणे दिनेऽ-
स्तं गच्छति सति ऋतुपर्णेन सह नलः कुण्डिनपुरं प्रविवे-
शेति भावः । आयतेत्ययगतावित्यस्य लङि “दैर्घ्यमायामः” ।
वह प्रापणइत्यस्य शतरि रूपं वहतीति ॥ २६ ॥

कर्तुमानन्तेन श्रम इति नीतो भुवोऽयमानन्ते
नः ॥ स्वधामाऽनन्तेन प्रेम्णा भीमेन जित
विमानन्तेन ॥ २७ ॥

कर्तुमिति—तेन भीमभूषेन ते तव श्रमो मार्गोद्भवपरि-
श्रमो माभूदित्युक्ता स्वागतमाभाष्य आनन्ता कृतनिर्द-
शितनम्रत्वोयं भुवः भूमेरिनः प्रभुर्ऋतुपर्णो मानं पूजां संमानं
वा कर्तुं विधातुं जितविमानं जितानि विमानानि व्योमया-
नानि येन तादृशं स्वं स्वकीयं धाम गृहम् अनन्तेन बहुतरेण
प्रेम्णा स्नेहेनानीतः प्रापितः तदनन्तरं कृतानतिः ऋतुप-
र्णस्तेन भीमेन विमानसुन्दरं स्वसौधम्पूजयितुमानिन्य इति
भावः । “इनः सूर्ये प्रभौ” “प्रेम स्नेहः” । “व्योमयानं विमानो-
ऽस्त्री” इत्यमरः । “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः”
इति हैमः । यद्वा तेन भीमेन अयम् ऋतुपर्णः अर्थादस्य
श्रमो मार्गोद्भवः श्रम इति हेतोः स्वधाम नीतः । कथंभूतेन
मानन्तेन मायाः लक्ष्म्याः अनन्तं विनाशाभावो यस्य तेन
स्थिरलक्ष्मीकेणेति यावदित्यर्थः ॥ २७ ॥

सज्जनतामहितस्यव्यग्रेतरलोकसूचिता
महितस्य ॥ सद्विपतामहितस्यद्रुतंपुर
स्येक्षणात्ततामहितस्य ॥ २८ ॥

सज्जनतेति-स ऋतुपर्णः सज्जनतामहितस्य साधुत्वेन
पूजितस्य । यद्वा जनानां समूहो जनता संती चासौ जन-
ता चेति सज्जनता तथा महितस्य पूजितस्येत्यर्थः ।
द्विषतां शत्रूणामहितस्यानिष्टस्य तस्य भीमस्य व्यग्रेत-
रलोकसूचितामहितस्य व्यग्रेतरे अव्यग्रा ये लोकास्तैः
सूचिता प्रकाशिता आसमन्तात् महिता उत्सववता
यस्य तादृशस्य पुरस्य कुण्डिनस्येक्षणादालोकनाद्भुतं
शीघ्रं तताम ग्लानिं जगाम । हि निश्चये । भीमपुरसमृद्धि-
दर्शनात्तमितोऽभूदिति भावः "मह उद्धव उत्सवः" तमु ग्लानि-
नावित्यस्य लिटि ततामेति । यद्वा सं नलः तताम ग्लानिं
प्राप स्वदन्यस्मरणादिति भावः । हितस्य इष्टस्य श्वशुरस्य
पुरस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रथिततमायामायांशुचिरथवसतावनुत्त
मायामायाम् ॥ चारुतमायामायान्नलः
स्मरन्वासमसुसमायामायाम् ॥ २९ ॥

प्रथितेति-अथाऽन्तरं शुचिः पवित्रः कर्कोटकवस्त्रप-
रिधानान्नलः मायां लक्ष्म्यां शरीरशोभायां वा प्रथिततः
मायाः प्रसिद्धतमायाः असुसमायाः प्राणसमायाः दमयंत्याः

मायां व्याजं स्वयंवरमृतुपर्णाह्वानस्वागमनप्रयोजिका
 रन् विचारयन् अनुत्तमायामायाम् अनुत्तमः श्रेष्ठ
 दैर्घ्यं यस्यास्तादृश्यां चारुतमायामतिशयरुचिरायां
 गृहे वासम् आयात् प्राप । नलो ॥ २८ ॥
 दमयंत्या व्याजं स्मरन्नुत्तमां वसतिं गतवानिति भावः
 “प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः । वसती रात्रिवे-
 श्मनोः । सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् । दैर्घ्य-
 मायामः ।” इत्यमरः । आयादिति यातेर्लङि । यद्वा नलः चारु-
 तमाया अत्यन्तसुन्दर्याः दमयंत्याः वसतौ गृहे वासं मा
 आयात् न प्राप । किन्तु रथोपरि तस्थौ । अत्रेयं
 वार्त्ता । नलस्तावद्भीमगृहं न ययौ किन्तु रथोपरि तस्थौ
 तच्छ्रुत्वा दमयंती प्रासादमारुह्य नलं समीक्ष्य अतिहृष्टा
 बभूव इति ॥ २९ ॥

तदेवाह—

तंस्वनयानन्तरसान्निध्यगतमवेक्ष्यनुन्न
 यानन्तरसा ॥ अभ्युदयानन्तरसावधित
 मुदानैषधप्रियाऽनन्तरसा ॥ ३० ॥

तमिति—स्वनयानन्तरसान्निध्यगतं स्वस्यात्मनो न-
 यो . नीतिः स्वयंवरघोषणस्य ऋतुपर्णश्रावणं तदनन्त-
 रं तदुत्तरकालाविलम्बेन सान्निध्यं समीपं गतं प्रा-
 प्तं तरसा वेगेन नुन्नयानम्प्रेरितहयं तं नलमवेक्ष्य ज्ञात्वा

अनन्तरसा अनन्तो बहुलो रसशृङ्गारः स्तम्भो-
ऽनुरागो यस्यास्तादृश्यसौ दमयन्ती नैषधप्रिया नैषधो
नलस्तस्य प्रिया अन्तर्मनसि अभ्युदयान् श्रेयांसि सुखा-
नि वा मुदा हर्षेण अधित धृतवती । स्वनीत्युत्तरकाल-
मागतं नलं बुद्ध्वा दमयन्ती बहुलमानन्दमवापेति भावः ।
“शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रसः” इत्यमरः ।
अधितेति धाभो लुङि सिचि ॥ ३० ॥

तन्नुन्नाऽऽलीकेनस्थीयतइत्यत्रसुमुखना
लीकेन ॥ किंहीनालीकेनस्वकमित्राकृत
रिपुजनालीकेन ॥ ३१ ॥

तन्नुन्नेति—कृत्तरिपुजनालीकेन कृत्तानि छिन्नानि रिपु-
जनानां शत्रुजनानामाली पङ्क्तिस्तस्याः कानि शिरांसि
यन तथा सुमुखनालीकेन शोभनमुखपद्मेन हीनालीकेन
हीनं त्यक्तमलीकं पापं येन तेन तथा स्वकमित्रा स्वका-
मुकेननलन किमत्र गृहे ऋतुपर्णावाससौधे केन सुखेन स्था-
यत इति हेतोस्तन्नुन्ना दमयन्त्या प्रेरिता साऽऽली केशिनी
स्ववयस्यावसतिम् स्वसखी दमयन्ती तस्या निवासवेश्मा-
नयतेत्युत्तरश्लोकस्थेन सम्बन्धः।ऋतुपर्णावासगृहे कथं न-
लस्तिष्ठतीति ज्ञातुं प्रेषिता सखी तं भैमीगृहमनयदिति
भावः।“छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम्।आली
सखी वयस्या च । कं शिरोम्बुनोः” इत्यमरः । स्वीयत

इति “धुमास्थागापाजहातिसां हलि” इतीत्वम् । “

शरपद्मयोः । अलीकं त्वप्रियेनृते” इति कोशः ॥ ३१ ॥

तं साम्राज्यमानयतः परीक्ष्य बहुधा गुणाभि-
रामानयतः ॥ स्वजनगिरामानयतः स्वव-
यस्यावसतिमपि परामानयत ॥ ३२ ॥

तमिति—भैमीप्रेरिता केशिनीतं नलं साम्राज्यमा सान्त्वेन
सहितं नयतः नीतितः बहुधा नाना प्रकारेण परीक्ष्य
नल एवाऽयमिति ज्ञात्वा स्ववयस्याया भैम्याः वसति-
म्भवनमपि परासुत्कृष्टां स्वजनगिरा दमयन्ती स्वजनानां
गिरा वाक्येनानयताऽऽनीतवती । तं कं यतः यस्मात्
नलात् मा नयतः लक्ष्मीः प्रापयतः अर्जयतः अन्ये
केपि गुणाभिरामा गुणरमणीया न भवन्ति । यद्वा की-
दृशो नलः मानयतः मानेन यतः नियतः मानीत्यर्थः ।
पुरुषश्रेष्ठं नलं निश्चित्य भैमीप्रेषिता तद्भवनं निनायेति
भावः । “बन्धुस्वस्वजनाः समाः” अनयतेति नीभो लङि ।
अत्र परीक्षायाः पुराणवार्त्ता । भैमी केशिनीमुवाच । गच्छ
रथान्तिके बाहुकनामा क एष अत्र मम नानाशङ्का भवति
तत्र गत्वा पर्णादवाक्यं श्रावय सा गत्वा बाहुकमुवाच
त्वां दमयन्ती पृच्छति यूयं किमर्थमागताः । बाहुक उवाच ।
तस्याः स्वयंवरं श्रुत्वा अयोध्यात एकाहेनाऽऽगताः ।
पुनः केशिन्युवाच । कस्त्वं । बाहुक उवाच । असौ वाष्पे-

यनामा नलसूत आसीत् नले राज्याद्वष्टे ऋतुपर्णमाश्रितः ।
 अहमप्यस्य सूतः । केशिन्युवाच । वाष्णेयो नलवृत्तान्त-
 वित्त्वं वा । बाहुक उवाच । नलं न कोपि जानाति । ततः
 केशिन्या पर्णादानीतश्लोकपञ्चकं श्रावितं तच्छ्रुत्वा तूष्णी-
 मास । एतत्सर्वं भैम्यै सा कथयामासाभैमी पुनः तामुवाच
 पुनर्याहि पाकार्थं जलाग्नीं विना सामग्नीन्देहि । केशिनी
 तथा कृत्वा नलदत्तश्लोकमेकं गृहीत्वा गता । श्लोको
 यथा । “मम राज्यं प्रणष्टं यत्तन्नाहं कृतवान्स्वयम् ।
 कलिनैतत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥१॥ ” सकलि-
 रिदानीं मां विमुच्य गतः । तच्छ्रुत्वा भैमी सन्दिग्धा उवाच ।
 पुनर्गत्वा तच्चेष्टामनुभव । सा तथा कृत्वाऽऽगत्योवाच ।
 ईदृक् पुरुषो न कापि दृष्टो न श्रुतः यत्स्पर्शं स्वल्पं द्रव्यं
 प्रचुरं भवति कदापि शिरो न नमति । दुष्करमप्यस्य सु-
 करं भवति । अपरं च तव पित्रा मांसं प्रेरितं तस्य प्रक्षाल-
 नार्थं शून्यकुम्भः प्रेरितः स कुम्भस्तत्स्पर्शात् वारिपूर्णो
 बभूव । तेन गृहीते तृणे अग्निर्ज्ज्वाल अग्निः स्पृष्टो न
 दहति तत्करमर्दितमपि पुष्पं न म्लायति । ततः केशिनी
 इन्द्रसेनं तत्पुत्रम् इन्द्रसेनां च कन्यां नीत्वा ययौ । बाहु-
 कस्तौ दृष्ट्वा क्रोडे कृत्वा रुरोद । क्षणात्तौ त्यक्त्वा ममापि
 सुतावीदृशौ इति जुगोप सः बाहुकेन पङ्कं व्यञ्जनं केशि-
 नीद्वारा आनीयाऽऽस्वाद्य नलोऽयमिति निश्चयमकरोत् ।

ततः केशिनीं पुनः प्रस्थाप्य नानास्तुतिं कारयित्वा
मानयामासेति ॥ ३२ ॥

युग्मम्-तरसैवाऽसावाऽऽसस्वाविकृतिम
हैर्वहन्सुवासावासः ॥ स्थिरभावाऽसाऽऽ
वासस्निग्धश्चाऽरंस्तनृपतिवासावासः ॥ ३३ ॥

तरसैवेति-सुवासाः शोभनं वासो वस्त्रं यस्य तादृग-
सौ नलः अहेः कर्कोटकस्य वासो वस्त्रं वहन् परिदधत्
स्वां विकृतिं विकारं कुञ्जत्ववैरूप्यादिलक्षणं तरसैव झटित्ये-
व आस जहौ । सा दमयन्ती स्थिरभावा निश्चलस्वाभि-
प्राया आस शुशुभे । नृपतिवासे भीमगृहे आवासो निवासो य-
स्य तादृक् भीमभूपसौधगतः स्निग्धः स्नेहवानरंस्त रेमे । दमय-
न्त्या सहेति शेषः । “वस्त्रमाच्छादनं वासः” इत्यमरः । आसेति
असु क्षेपण इत्यस्य लिटि रूपम् । द्वितीयम् अस गतिदी-
प्त्यादानेष्वित्यस्य रूपम् । अरंस्तेति रमेर्लङि ॥ ३३ ॥

नृपधामनिशान्तेनव्यतीत्यभैमीसमाग
मनिशांतेन ॥ द्विषतामनिशांतेनश्चशुरो
दृष्टः श्रितोत्तमनिशान्तेन ॥ ३४ ॥

नृपेति-नृपधामनि नृपस्य भीमस्य धामनि गृहे
शान्तेन क्षमायुक्तेन श्रितोत्तमनिशान्तेन श्रितमुत्तमं
निशान्तं गृहं येन तादृशेन । द्विषतां शत्रूणामनिशमन्तो

नाशो यस्मात्तादृशेन तेन नलेन भैमीसमागमनिशां
 भैमी दमयन्ती तस्याः समागमो यत्र तां निशां रात्रिं
 व्यतीत्य व्युत्क्रम्य श्वशुरो भीमो दृष्टः । भीमगृहे दम-
 यन्तीसमागमरात्रिं व्यतीत्य प्रातर्भीममद्राक्षीदिति भावः ।
 “निशान्तपस्त्यसदनं भवनागारमंदिरम्” इत्यमरः । “धाम
 रक्ष्मो गृहे देहे” इति हेमचन्द्रः ॥ ३४ ॥

धृतजडिमानेहासीदतुपर्णोऽपिप्रदृश्यमा
 नेहासी ॥ आत्मसमानेहासीदभिपूज्यै
 ननलोऽरिमानेहासी ॥ ३५ ॥

धृतेति—ना पुरुषः ऋतुपर्णोऽस्मिन्नात्मसमाने नले
 आत्मसदृशे प्रदृश्यमाने ज्ञायमाने सति इह भीमसदृशि धृ-
 तजडिमा धृतजडभाव आसीत् । यद्वा धृतजडिमा न
 आसीत् अपि तु जडोभूदित्यर्थः । काक्यै नभ् । अरिमाने-
 हासी अरीणां शत्रूणां माने हसितुं शीलमस्येति तादृक् ।
 यद्वा अरिमानेहासी । पोऽन्तकर्मणि धातोः प्रयोगः । अरि-
 मानस्य शत्र्वभिमानस्य ईहा चेष्टा तस्या नाशक इत्यर्थः ।
 हासी हासयुतो नल एनमृतुपर्णमभिपूज्य धनमानादिना
 सन्तोष्याऽहासीद्व्यसर्जयत् । प्रातः स्वसमाने नले दृश्यमा-
 ने ऋतुपर्णो जड इवाऽभूत् । हास्ययुक्तश्च नलः ऋतुपर्णं
 सम्पूज्य व्यसर्जयत् । “पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा” इतीमनिच् ।
 आसीदित्यस्तेलङ्गि । अहासीदिति हाकेर्लुङ् । यद्वा

ऋतुपर्णः कथंभूतः अहासी हास्यरहितः । अथ वा हा
इति कृत्वा आसी आसः आक्षेपस्तद्युक्तः हा त्वयि ममा-
पराधो जात इत्याक्षेपयुक्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सासुसमासामासस्वयमत्रपुरेनलोऽय
मासामास ॥ स्त्रीणामाऽऽसामाऽऽसश्रम
ममुनाऽनायिसुमुखमासामासः ॥ ३६ ॥

सेति-सः अयं नलः अत्र पुरे भीमपुरे स्वयम् आसामा-
स तस्थौ । स्वयमित्यत्र स्वैरमिति पाठे स्वैरं स्वच्छन्दम्
आसामासेत्यर्थः । कथंभूतः सासुसमासामा असुना प्राणेन
समा असुसमा दमयन्ती तस्याः साम सान्त्वं तेन सहितो
दमयन्तीकृतसान्त्वः । आसां स्त्रीणां स्वावरोधवधूनां श्रमम्
आस चिक्षेप चिरविरहजं दुःखमपनुनोद।कीदृशेन मुखतुलि-
तमासामुखेन तुलितः समीकृतो माश्चन्द्रोयेन तादृशेन।अ-
मुना नलेन मासोऽनायि निन्ये । स नलो विरहपीडितस्य
स्त्रीगणस्य क्लेशमपाहर्षीत् । एवं मासोऽव्युच्चक्रामेति भावः ।
“मास्तु मासे निशाकरे” इति हैमः । आसेति असु क्षेपण
इत्यस्य लिटि । आगादितीणो लुङि । अत्रेयं पुराण-
वार्त्ता । स ऋतुपर्णस्तच्छ्रुत्वा नलं ज्ञात्वा साऽपराधः स-
न्नलमुवाच । मत्कृतमपराधं क्षमस्व दिष्ट्या भाध्यया सङ्ग-
तोसि । नल उवाच । नापराधस्ते कलिकृतमेवैतत् ।
अश्वहृदयविद्यां गृहाण स ततस्तां गृहीत्वा अन्येन सार-

थिना अयोध्यां ययौ नलस्तत्र मासमेकं स्थित्वा स्वपुरङ्ग-
त्वा पुष्करमुवाच इति ॥ ३६ ॥

तदेवाह—

अथमहदाऽऽराऽजितयास्वपुरंचम्बानल
स्तदाराजितया ॥ सासिगदाराजितयापु
ष्करमभ्यधादुदाराजितया ॥ ३७ ॥

अथेति—अथाऽनंतरं तदा नल आराजितया अरीणां स-
मूह आरं तेन अजितया अपराजितया सासिगदाराजितया
असिसहिता गदाः असिगदास्तासां राजिः पङ्क्तिस्तया स-
हिता सासिगदाराजिस्तत्त्वेन राजितया शोभितया खड्ग-
दाराजियुक्तत्वेन शोभितया चम्बा सेनया महत् पुरं स्व-
नगरम् आर गतवान् । उदाराजितया उदारा महती या
आजिः संग्रामस्तस्य भावस्तत्त्वं तेन पुष्करम् अभ्यधात्
अभिगतः । स नलस्तदनन्तरं महत्या सेनया पुष्करेण सं-
ग्रामं कर्तुं जगामेति भावः । आरमिति “तस्य समूहः” इत्य-
णि “यस्येति च” इतीलोपे रूपम् । “पृतनाऽनीकिनी चमूः”
आरेति ऋ गतावित्यस्य लिटि । “वीथ्यालिरावलिः पङ्क्ति-
णोलेखास्तु राजयः । उदारो दातृ महतोः । स्त्रियः संयत्समि-
त्याजिसमिद्युधः” इत्यमरः ॥ ३७ ॥

नलः पुष्करमाह—

मयि गहनामायासित्वयामनोनात्रमानि

नामायासि ॥ धनुरवनामायाऽसि द्यूताया
लंकचेतनामायासि ॥ ३८ ॥

मयीति-हेपुष्कर त्वया मयि गहना निविडा माया
आसि क्षिता । क्वचित्तु मयि नाना मायासि इति ।
नाना विविधा माया आसि क्षितेत्यर्थः ।
षये मानिनां मनो हृदयमायासि आयासयुक्तं दुःखितं
तं न अपि तु दुःखीकृतम् । नञ् काक्थः ।
माय धनुरारोपणाय युद्धाय द्यूताय वा अलमसि समर्थो
सि । क्व वा कस्मिन्विषये चेतनां बुद्धिमायासि
सि । धनुरारोपणं वा द्यूतं वा त्वमेकं कुरु येन ते
भिलाषः तद्गद इत्यर्थः । असु क्षेपणे इत्यस्य चिणि
आसीति । यस्मूपतापेऽस्यायासीति । अस्तेरसीति ।
तेरायासीति । “अलम्भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् । द्यू-
तोऽस्त्रियामक्षवति कैतवं पण इत्यपि” इत्यमरः । यद्वा हेना-
नामाय त्वया मानिना मनः मम चित्तम् आसि क्षितं मायया
मम मनो आन्तमित्यर्थः । अतो मायासि मा पलायस्व “आहू-
तो न निवर्त्तत द्यूतादपि रणादपि” इति स्मृतोरिति भावः ३८ ॥

इत्युक्तो देवनतस्सोऽर्थ्यं भवत्पुष्करः प्रमा
देऽवनतः ॥ येन स विभिदेऽवनतः पुराऽवनेः
श्रममपि प्रपेदेवनतः ॥ ३९ ॥

तश्चेतिभावः। “पणोऽक्षेषु ग्लहः” जर्नाप्रादुर्भावे “ज्ञाननोर्जा”
इति जादेशः अजायतेति । “रजो गुणे स्त्रीपुष्पेपि ।”
“पापापराधयोरागः ।” यती प्रयत्ने लटि यतते इति । अत्रेयं
पुराण वार्त्ता । नलो गत्वा पुष्करमुवाच । राज्यं त्यज नो
चेद्युद्धं द्यूतं वा कुरु इत्युक्तः द्यूतमकरोत् । तेन पराजितः
प्राणात्यये पादानतः प्राणप्रार्थकोऽभवत् । ततो
निष्कपटं ज्ञात्वा तेन सह सौहार्दमकरोदिति ॥ ४० ॥

नलः पुष्करमाह—

अयि भवने त्रायस्वस्वभुवं पुष्करमुदञ्चने
त्रायस्व ॥ युगबलने त्रायस्वस्नेहाय पुरेव
विमलने त्रायस्वः ॥ ४१ ॥

अयीति—अयि कोमलामन्त्रणे । हे पुष्कर भवने गृहे
निवसन् स्वभुवं स्वभूमिमस्मदत्तां त्रायस्व रक्षस्व । अत्र
जने जनपदलोके मुदं हर्षमायस्व प्राप्नुहि । युगबलने त्राय
युगस्य युगस्य बलं सामर्थ्यं नेत्रं नायकं यस्य तादृशाय
विमलने त्राय निर्मललोचनाय स्वस्नेहाय स्वप्रेम्णे पुरेव
पूर्वमिव स्वः भवावः । हे पुष्कर त्वं स्वभूमिं रक्ष लोके
स्निग्धो भव मम तव च स्नेहः पुरेव वर्द्धतामित्याहेति
भावः । त्रैङ्गपालन इत्यस्य लोटि त्रायस्व । आयस्वेति
अयगतावित्यस्य । स्वः अस्तेर्लटि । यद्वा युगबलने त्रा
आवयोः सेनापतिभ्यां सह स्वभवने अयस्व गच्छस्व ।

आवां पुरेव स्नेहाय स्वः भवावः । कथम्भूताय विमल-
नेत्राय विमलानि नेत्राणि यस्मिन् तस्मै अन्यत्पूर्वव-
दित्यर्थः ॥ ४१ ॥

हरिपवनयमानस्यस्वबलादितितुल्यतो
ऽनुनयमानस्य ॥ स्नेहानयमानस्यप्रण
तिमधात्पुष्करस्सुनयमानस्य ॥ ४२ ॥

हरीति—हरिपवनयमान् हरिरिन्द्रः पवनो वायुः यमो
धर्मराट् तान् स्वबलात्स्वसामर्थ्यात्तुल्यतः समीकुर्यतः
अनुनयमानस्यानुमानयतः स्नेहान् प्रीतीः अयमानस्य
गच्छतः सुनयमानस्य शोभननीत्यभिमानस्याऽस्य
नलस्य पुष्करः प्रणतिं प्रह्वत्वं नमस्कारं वा इत्यनेन प्र-
कारेण अधादकार्पीति । एवं बहुधा स्नेहं दर्शयतोऽतिवत्सल-
स्य पुष्करः प्रह्वोऽभवदिति भावः । अधादिति दधाते-
लुङि ॥ ४२ ॥

पुष्करो नलमाह—

अरिसेनानाशस्याऽऽश्रितवत्सलतेऽस्तुचे
तनानाऽशस्या ॥ प्ररितनानाशस्यास्तो-
कयशोभिः कदापिनानाशःस्याः ॥ ४३ ॥

अरीति । हे आश्रितवत्सल आश्रितेषु वत्सल कारुणि-
क अस्तोकयशोभिः अनल्पयशोभिः प्ररितनानाशस्य

पूरिता नाना आक्षा दिशो येन तादृशस्य ॥
 शस्य अरिसेनायाः नाशोऽवसानं यस्मात्तादृशस्य
 बलातङ्कस्य ते तव अक्षस्या न शस्या अशस्या स्तो-
 तुमयोग्या चेतना बुद्धिर्न अस्तु न भवतु । कदापि क-
 स्मिन्नपि काले अनाशः आशारहितो न स्याः न भवेः ।
 हे आश्रितकृपापात्र तवास्तव्या धीर्माभूत् कदाप्याशाव्या-
 घातस्तव मा स्यादित्यर्थः । “आशा तृष्णापि याचना ।
 स्तोकाल्पक्षुल्लकाः” इति कोशः । अस्तु अस्तेलौटि ।
 “सिग्धस्तु वत्सलः” इत्यमरः ॥ ४३ ॥

इतिसननामनलस्यप्रणतोऽङ्घ्रीफुल्लवक्र
 नामनलस्य ॥ अहितानामनलस्यप्रय
 यौसार्द्धतेननामनलस्य ॥ ४४ ॥

इतीति—इत्यनेन प्रकारेण प्रणतो नम्रः स पुष्करः नल-
 स्याङ्घ्री चरणौ ननाम प्रणतवान् । नाम सम्भावनाया-
 म् । कीदृशस्य नलस्य फुल्लवक्रनामनलस्य फुल्लं विकसितं
 हर्षस्मेरं वक्रनाम वक्रनामकं रूपं वा नलं कमलं यस्य
 विकसितमुखपद्मस्य । कीदृशस्य नामनलस्य नमनं ना-
 मस्तस्मिन्नलस्य तृणस्य नतौ तृणप्रायस्य । यद्वा ना-
 मनं नमस्कारं लाति स्वीकरोति नामनलः तस्य । ला आ-
 दाने डप्रत्यये रूपमित्यर्थः । एवमहितानामनलस्य शत्रू-
 णामग्रेः । तेन नलेन सार्द्धं सह प्रथयौ गतवान्नलानुवर्ती ।

भूव । एवं विकसितवदनकमलस्य चरणौ ननाम नले-
न सह गतवांश्चेति भावः । “ नलं पद्मं नलस्तृणे । नाम प्र-
काशसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने । ” इत्यमरः । ननामेति नमे-
ल्लिति । क्वचित्तु प्रणत इत्यत्र प्रीत इति पाठस्त-
त्र सन्तुष्ट इत्यर्थः । प्रययौ सार्द्धं बलेन नाम नलस्य
इति पाठे नलस्य बलेन सैन्येन सार्द्धं समं प्रययौ
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

युग्मकम्-मुदममुनाऽऽमुक्तेन प्राप्यसुरा
ज्यं महात्मनामुक्तेन ॥ धृतनानामुक्तेन रा-
ज्यं चिरं प्राशासि विघट्टनामुक्तेन ॥ ४५ ॥

मुदमिति-आमुक्तेन वद्धकवचेन त्यक्तेन वा अमुना
पुष्करेण सह मुदं प्राप लेभे । महात्मनां महाशयाना-
मुक्तेन वचनेन विघट्टनामुक्तेन विघट्टना वियोगस्तेन
मुक्तेन त्यक्तेन वियोगहीनेन धृतनानामुक्तेन धृताः नाना
मुक्ताः मौक्तिकानि येन तादृशेन नलेन राज्यं राष्ट्रं प्राशासि
प्रकर्षेण शिष्टं रक्षितम् । तदनंतरं सकवचेन पुष्करेण
सह हर्षं लेभे । महात्मनां वाक्येन निजराज्यं वियोगहीने-
नाऽनुशिष्टं नलेनेति भावः । “ मुत्प्रीतिः । आमुक्तः प्रतिमुक्त
श्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् । ” इत्यमरः । शासु अनुशिष्टावित्यस्य
चिणि लुङि प्राशासीति । “ उक्तं भाषितमुदितम् ”
इत्यमरः ॥ ४५ ॥

अरिसंहतिरस्यवनेषुशुचांपदमापदमा
पदमापदमा ॥ सुखदंचयथैवजनायहरिं
यतमायतमायतमायतमा ॥ ४६ ॥

अरीति-अस्य नलस्याऽरिसंहतिः शत्रुपङ्क्तिः शत्रुसमूहो
वनेष्वरण्येषु शुचां शोकानां पदं स्थानम् आपदं विपत्ति-
मापल्लेभे । कीदृशी अमा निःश्रीका । एवमपदमा अपदा
स्थानरहिता मा लक्ष्मीर्यस्यः सा अस्थिरलक्ष्मीका इत्यर्थः ।
यद्वा अपगतो दमो यस्याः सा इत्यर्थः । यतमायतमा-
य यता गता माया कापट्यं यस्य स यतमायः अतिशयेन
यतमायः यतमायतमः तस्मै जनाय सुखदं तं नलं मा रा-
ज्यलक्ष्मीरायत आगता । यथैव तादृशाय जनाय सुखदं
हरिंकृष्णं मा याति तथेत्यर्थः । यद्वा यतमिति भिन्नं पदम् ।
यतं नियतचित्तं तम् आयतमाय श्रेष्ठलाभाय आयत ।
यद्वा आयतमाय अतिशयधनागमाय यतन्तम् आयते-
त्यर्थः । नलस्य शत्रुर्वने वसन् दुःखितो बभूव । निर्व्याज-
लोकसुखदं तं नलं लक्ष्मीरागतवतीति भावः । आयते-
त्यय गतौ इत्यस्य लङि । “इन्दिरालोकमाता मा” । “पदं व्यव-
सितत्राणस्थानलक्ष्मांश्चिदस्तुषु” । “विपत्त्यां विपदापदौ” इ-
त्यमरः । “यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुका-
हिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु” ॥ ४६ ॥

अथाशीर्वादव्याजेन नलोदयकाव्यसमार्पि सूचयति-

नलेनपुय्यतायतायतायतापुरेवसा ॥ स
दायमुन्महामहामहामहास्तसम्पदम् ॥४७॥

इति श्रीकालिदासकृते नलोदये सत्काव्ये

चतुर्थोच्छ्वासः ॥ ४ ॥

नलेनेति—नलेन नैषधेन सा पुरी स्त्री यां नगरी पुरेव
पूर्वमिव अतायत विस्तारिता । कीदृशी पुरी अयतायता
अयः शुभदैवं नलस्येति शेषः । तस्य भावोऽयता तथा आ-
यता विशाला यदा राज्ञो नलस्य शुभदैवमभूत्तदा यथापूर्वं
स्वनगरी विशालाऽभूदिति भावः । यद्वा कीदृशेन नलेन अय-
तायता अयेन शुभदैवेन तायति पालयति देवब्राह्मणादीनि-
तिशेषः । अयतायन् तेन । यद्वा अयं तायति विस्तारयति
तेन सर्वदा स्वशुभशंसकेन । तायु सन्तानपालनयोः इत्य-
स्मात्कर्त्तरि शता । यद्वा अयो विद्यते यस्यासौ अयः । अर्श-
आदिभ्योच्” इत्यच् । तस्य भावोऽयता शुभदैववत्त्वं तामेति
प्राप्नोतीत्ययतायन् तेन । इण् गतौ कर्त्तरि शतरि “इणो यण्”
इति यण् । अयं नलः उन्महा उद्गततेजाः सदा सर्वकालं
सम्पदं लक्ष्मीमहास्त प्राप । कीदृशीं सम्पदम् । महा-
महाम् । महान्तो महा उत्सवाः यस्यां सा ताम् । सदैवो-
त्सवपरिपूर्णा सम्पदं लेभे इति भावः । अतायतेति तनु वि-
स्तारे इत्यस्माद्वातोः कर्मणि लङि आत्मनेपदे ते परे
यकि च कृते “तनोतेर्यक्” इति विकल्पेनात्वे च रूपम् ।
अहास्तेति । “ओहाङ्गतो” इत्यस्माद्ये गत्ययांस्ते प्राप्स्य-
था ज्ञानार्थाश्चेति वचनेन प्राप्स्यथाङ्गुलि आत्मनेपदे ते परे

सिचि कृते रूपम् । पूर्यतेति दीर्घपाठे पूः पुरी यता प्राप्ता ।
कथंभूता आयता विशालेत्यर्थः । “पूः स्त्री पुरीनगर्घ्यौ
वा” इत्यमरः ॥ ४७ ॥

इतीति—इति समाप्तौ । कालिदासेति कविनामकथनम् ।
सत्काव्य इति महाकाव्यभिन्नत्वसूचनम् । उच्छ्वासः
श्वाससाध्यः परिच्छेदः । समाप्त इत्यर्थः ॥

मिश्रानन्दकरस्त्वासीन्महोपाध्यायलक्षितः । पुण्यग्रामस-
भाजेता यथा वाणीमयः सुधीः ॥ १ ॥ वेदेनैव विधिं
कविं नयरुतैस्तर्केण वाचस्पतिं वेदान्तेन शिवं मनुं
स्मृतिभरैर्ज्योतिश्चयैर्भास्करम् ॥ व्याकृत्येन फणाधरं
क्षितिधरं नागाधिपं छन्दसां धम्मो यस्य विजेतुमञ्चति
परं सांख्येन चार्वाकपम् ॥ २ ॥ तत्सूनुः सुकृती क्षिती-
श्वरकृपापात्रः सुहृत्पालको नानाशास्त्ररतो महापदयुतो-
पाध्यायसंज्ञान्वितः । सत्तर्कायतकाननोद्यतबलद्रादीन्द्र-
दन्तावलश्रेणीमर्दनचातुरीचणहरिर्विद्याकरो मैथिलः ॥ ३ ॥
तस्यात्मजोभूद्विबुधाग्रगन्ताप्रज्ञाकरस्सज्जनतापहन्ता । गु-
णालयः श्रीशपदानुमन्ता शास्त्रेषु दक्षः कुधियां नियन्ता
॥ ४ ॥ स्वल्पेन शरदा तेन कृता टीका सुबोधिनी ।
पूर्वाचार्यकृतीर्वीक्ष्य सुधियाप्पश्यतां मुदे ॥ ५ ॥

इति मैथिलश्रीप्रज्ञाकरमिश्रप्रणीतायां नलोदयकाव्यटीकायां
सुबोधिण्यां चतुर्थ उच्छ्वासः समाप्तोपम् ॥ ४ ॥

श्रीः ।

विक्रयार्थ-पुस्तकोंका-मूचीपत्र.

की, रु. आ.

नाम.

गीतगोविंदमूल	...	...	... ०-३
गीतगोविंद राधाविनोद सहित संस्कृत			
टीका और भाषाटीका	...	...	... १-०
भामिनीविलासमूल	...	...	... ०-४
भामिनीविलास महावीरप्रसादकृतभा. टीका	...	...	... १-०
माघकाव्य (शिशुपालवध) सटीकसंपूर्ण	...	...	... २-८
तथा पूर्वाद्ध ९ सर्ग	...	...	... १-४
किरातार्जुनीयकाव्य सटीक	...	...	... २-०
भर्तृहरिशतकत्रयसंस्कृतटीका और भाषा			
टीका ग्लेजकागंज...	...	...	... १-०
अमरुशतक (शृंगार और वेदान्तपर दोटीकास.)	...	...	... ०-१०
भोजप्रबंध मूल (राजनीति)	...	...	... ०-७
भोजप्रबन्ध भाषाटीका	...	...	... १-४
भोजप्रबन्ध भाषा	...	...	... ०-८
रघुवंश मल्लिनाथकृत संजीवनी टीका और			
टिप्पणी सहित जिल्द बंधा	...	...	... १-८

जाहिरात ।

नाम.	की.	रु.	आ
" तथा रफू कागज ...	...	...	१-४
" सादी जिल्दका ...	...	...	१-०
" बारीकअक्षरका ...	...	...	०-१५
रघुवंश भाषाटीका पद योजना तात्पर्यार्थ और सरलार्थ सहित ...	...	...	६-८
कुमारसंभव सटीक ...	...	...	१-४
मेघदूत सान्वय मल्लिनाथी टीका और भाषा- टीका सहित ...	...	...	०-८
दशकुमारचरित्र सटीक ...	...	...	१-८
राक्षसकाव्यसंस्कृतटीका और भाषाटीकासहित.	...	...	०-२
हितोपदेशमूल ..	...	...	०-८
हितोपदेश भाषाटीका ...	...	...	१-४

संपूर्ण पुस्तकोका "बडासूचीपत्र" देखना हो तो आधुनिक
टिकट भेजकर मँगालीजिये ।

५ पुस्तकोंके मिलनेका ठिकाना--

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना-मुंबई.